

ΠΑΝΤΕ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΛΟΓΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΙΔΙΟΤΗΤΕΣ»

ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιακ. Φαρσεδάκης (επιβλέπων)

Χρ. Ζαραφωνίτου

Γ. Νικολάου

Διπλωματική Εργασία

**Εγκλημα και Ε Τίμωρις
στον Λόγο
της Αρχαίας Τραγωδίας,**

Εκπόνηση Διπλωματικής από

Μ. ΑΓΓΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ

Αθήνα, Δεκέμβριος 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• Περίληψη	
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 2
2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	σελ. 7
3. ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ.....	σελ. 11
4. Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ	
I. Ο ΚΑΝΟΝΑΣ	σελ. 47
II. Η ΠΑΡΑΒΑΣΗ	σελ. 51
III. Η ΚΥΡΩΣΗ	σελ. 61
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ. 65
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 68

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρέκκλιση και το έγκλημα είναι φαινόμενα κοινωνικο-πολιτικά με διαχρονική ισχύ σ' όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Όσοι ενδιαφέρονται για τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς προσπάθησαν ανά τους αιώνες να το ερμηνεύσουν και να το ελέγξουν. Τα πρώτα σπέρματα εγκληματολογικής σκέψης στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού τα συναντάμε στην Αθήνα των κλασικών χρόνων έτσι όπως αποτυπώνονται στα έργα των δυο μεγάλων φιλοσόφων, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Οι τραγικοί ποιητές άφησαν κι αυτοί το στίγμα τους στον γενικότερο προβληματισμό της εποχής γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο, όταν αναπαράστησαν στο θέατρό τους την άνοδο και την πτώση μυθικών μορφών οι οποίες καταστράφηκαν επειδή παρέβησαν τους θεσπισμένους κανόνες – θεϊκούς ή ανθρώπινους. Ποια ήταν τα βαθύτερα ψυχικά ελατήρια του ατόμου που τον ώθησαν στη συγκεκριμένη πράξη; Ποιοι οι εξωτερικοί παράγοντες που υπέθαλψαν την παραβατική συμπεριφορά; Ποιες πράξεις έφεραν το στίγμα του εγκλήματος στην αρχαία Ελλάδα και ποια τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του παραβάτη; Ποιος ο ρόλος του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης τόσο στο στάδιο της εγκληματογένεσης, όσο και ως επιβαλλόμενη ποινή στο διαπραχθέν έγκλημα; Τέλος, και πάνω απ' όλα, τι θα μπορούσε να συνεισφέρει σήμερα η αρχαία ελληνική σοφία στα διαρκώς διογκούμενα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργεί η υπερβολική παραγωγή ποινικών νόμων και η συνακόλουθη ποινικοποίηση συμπεριφορών από τα σύγχρονα κράτη; Αυτά είναι μερικά από τα εξεταζόμενα ερωτήματα της παρούσας εργασίας. Ερμηνεύοντας τα εγκλήματα της τραγωδίας υπό το πρίσμα της σύγχρονης εγκληματολογικής θεωρίας, καταλήγουμε - σχεδόν μοιραία - στην ανάγκη για συμφιλίωση, σύνεση και μετριοπάθεια έτσι όπως μας τη δίδαξαν οι αρχαίοι τραγικοί είκοσιπέντε αιώνες πριν.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το έγκλημα, εμφανιζόμενο σ' όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες με πολλές και διαφορετικές μορφές, συνιστά φαινόμενο κοινωνικο-πολιτικό.¹ Η παρέκκλιση από τους κανόνες και η συνακόλουθη παράβασή τους αποτελούν την πιο ορατή από τις όψεις κοινωνικής παθογένειας, γι' αυτό και το ενδιαφέρον των σκεπτόμενων ανθρώπων γύρω απ' αυτά παραμένει διαχρονικό και επίκαιρο. Κατά την ιστορική του διαδρομή το εγκληματικό φαινόμενο με όλες τους τις συνιστώσες (εγκληματίας, έγκλημα, ποινή) έγινε αντικείμενο επισταμένης μελέτης και επεξεργασίας από τους διανοούμενους ήδη από την εποχή της ελληνικής αρχαιότητας.² Η εγκληματολογική σκέψη διήνυσε περίοδο 'χειμερίας νάρκης' κατά τον Μεσαίωνα, ώσπου γνώρισε νέα άνθηση κατά την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό. Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα όμως και υπό το κύμα αισιοδοξίας με το οποίο παρέσυρε τους επιστήμονες ο θετικισμός, γεννήθηκε, επιστημονικά πλέον, η Εγκληματολογία, η οποία εντασσόμενη στον τομέα των κοινωνικών επιστημών, είχε ως αντικείμενο μελέτης, έρευνας και ερμηνείας το 'εγκληματικό φαινόμενο'. Η Εγκληματολογία ξεκίνησε την πορεία της ως αυτοτελής επιστήμη με την ιταλική θετική σχολή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.³ Έκτοτε έχει διασχίσει μακρά πορεία υιοθετώντας καινούργια θεωρητικά πρίσματα και ακολουθώντας νέους ιδεολογικούς προσανατολισμούς εξαρτώμενα από τα κοινωνικά ενδιαφέροντα των επιστημόνων που την υπηρετούν.

Στον αιώνα μας, από τη δεκαετία του '60 και μετά, η επιστήμη της Εγκληματολογίας κινείται περισσότερο προς μια κριτική αναθεώρηση των προηγμένων θετικιστικών ρευμάτων, εξ' ου και η ονομασία της 'Νέα' ή 'Κριτική Εγκληματολογία'. Προσπαθώντας να διακρίνει με ποιον τρόπο και μέσω ποίων μηχανισμών ορισμένες κατηγορίες ατόμων ή κοινωνικών ομάδων επιλέγονται σε δεδομένες ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες να χαρακτηριστούν ως εγκληματίες, αποφαίνεται ότι το έγκλημα σε όλες του τις μορφές ή εκφάνσεις έχει αυτό το κοινό εξωτερικό χαρακτηριστικό που το καθιστά ικανό παρατήρησης: είναι μια πράξη που παραβαίνει

¹ Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α., *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, μέρος Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984, σελ.45

² Φαρσεδάκης, Ιακ., *Η Εγκληματολογική Σκέψη από την Αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τ. Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σελ. 15 επ., και *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996, σελ. 79-80

τους θεσπισμένους κανόνες, κι από τη στιγμή που θα γίνει αντιληπτή, θα αποκτήσει δηλαδή θεατότητα από το κοινωνικό σύνολο ή τις κυρίαρχες ομάδες, εγείρει την αντίδρασή τους εναντίον του δράστη. Ως αποτέλεσμα, κινητοποιείται ένας ολόκληρος μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου (επίσημος ή άτυπος) ο οποίος υποβάλλει τον δράστη σε μια διαδικασία που φέρεται να αποβλέπει σ' ένα αγαθό, στην απονομή δικαιοσύνης (Σύστημα Απονομής Ποινικής Δικαιοσύνης). Στο τέλος όμως αυτής της πορείας, ο δράστης βρίσκει τον εαυτό του αντιμέτωπο με μια νέα κοινωνική ταυτότητα, σφυρηλατημένη μέσα από τα αλληπάλληλα φίλτρα του ΣΑΠΔ, η οποία φέρει πάνω της μια καινούργια, μειωτική σημασία: το άτομο νοείται πλέον όχι σαν μέλος μιας κοινότητας αλλά σαν 'παραβάτης', σαν κάποιος που διέρρηξε τα καθορισμένα πλαίσια του Νόμου αναπτύσσοντας αντικοινωνική συμπεριφορά (θεωρίες *ετικεταρίσματος* ή '*labelling theories*').⁴ Υπό αυτό το επιστημονικό πρίσμα 'έγκλημα' είναι η παράβαση των θεσπισμένων κανόνων που γίνεται αντιληπτή. Άρα το έγκλημα είναι μια νομική κατηγορία και εφόσον ο κοινός παρονομαστής όλων των εγκλημάτων είναι η παραβίαση του νόμου, τότε μοναδική αιτία του εγκλήματος είναι ο νόμος.⁵

Η επιστήμη της Εγκληματολογίας διήνυσε μακρά πορεία από την ιταλική θετική σχολή μέχρι τα σύγχρονα ρεύματα αμφισβήτησης και κριτικής των παραδεδομένων κανόνων. Σ' αυτό το σημείο κρίνουμε σκόπιμο ν' αναφέρουμε και τη συμβολή των αρχαίων Ελλήνων διανοητών στη διαμόρφωση της εγκληματολογικής σκέψης. Ιδιαίτερα δε στην Αθήνα του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. τέθηκαν για πρώτη φορά στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού τα θεμέλια για την περαιτέρω ανάπτυξη και εξέλιξη της επιστήμης της Εγκληματολογίας⁶, εφόσον οι αρχαίοι Έλληνες ασχολήθηκαν επισταμένα με το κοινωνικό φαινόμενο του εγκλήματος. Πιο συγκεκριμένα, οι δύο πατέρες του φιλοσοφικού στοχασμού, ο Πλάτων, κι ο μαθητής του - αλλά και κριτικός

³ Αν και υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη χρονολογία γένεσης της επιστήμης της Εγκληματολογίας. Για το θέμα πρβλ. σχετικά Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ο.π., σελ.51, υποσημ. (1)

⁴ Ο H. Becker έθιξε για πρώτη φορά το θέμα του 'ετικεταρίσματος' (στιγματισμού) του δράστη από το κοινωνικό σύστημα, όταν εκδόθηκε το βιβλίο του '*Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*', το 1963. Ουσιαστικά η επιστήμη της Εγκληματολογίας περνά για πρώτη φορά από το θετικιστικό μοντέλο σε αυτό της Εγκληματολογίας της κοινωνικής αντίδρασης. Πρβλ. σχετικά με το θέμα Χάϊδου Ανθ. *Θετικιστική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996, σελ.214

⁵ Κατά την παρατήρηση του Mac Iver όπως αναφέρεται στο Δασκαλάκη, Η., *Η Εγκληματολογία της Κοινωνικής Αντίδρασης*, Νομικές Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σελ.11, υποσ.2

⁶ Φαρσεδάκης, Ιακ., *Η Εγκληματολογική Σκέψη από την Αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τ. Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σελ. 15 επ., και *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996, σελ. 79-80.

αναθεωρητής του - Αριστοτέλης, μελέτησαν τόσο τις μορφές και τα είδη εγκλημάτων όσο και τους τύπους του εγκληματία (Πλάτωνος *Νόμοι*, Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*).

Όμως, η εγκληματολογική σκέψη στην αρχαιότητα δεν περιοριζόταν μόνο στους φιλοσοφικούς στοχασμούς του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Κάτω από τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες (για πρώτη φορά στην ιστορία δημιουργείται ένας νέος πολιτειακός σχηματισμός, η αρχαία πόλις), μέσα στο γενικότερο ρεύμα ανθρωπισμού και πίστης στην αξία

~~άνθρωπος σφυρηλατήθηκε η ιδέα του Νόμου και εξελίχθηκε η νομική σκέψη στα πρώτα της~~
στάδια. Ως αποτέλεσμα αυτών και σε συνάρτηση με τον Νόμο, μελετήθηκε και αντιμετωπίστηκε το εγκληματικό φαινόμενο εφόσον εκδηλώθηκε ως παραβίαση των κανόνων που θέσπιζε η πολιτεία με απώτερο σκοπό να εξασφαλίσει την ευδαιμονία των μελών της (το *ευ ζην* υπό την αριστοτελική έννοια).

Όμως, η σημαντικότερη πρόοδος, κατά την άποψή μας, στο θέμα αυτό ήταν ότι για πρώτη φορά στην ιστορία του δυτικού κόσμου τουλάχιστον, το 'έγκλημα' και η αντιμετώπιση του εγκληματία, φεύγουν από τα χέρια της ιδιωτικής δικαιοπραξίας (ιδιωτικός πόλεμος ανάμεσα στα γένη, βεντέτα, ανταποδοτική δικαιοσύνη) και γίνονται αντικείμενο χειρισμού από την πολιτεία. Η πόλις αναλαμβάνει πλέον να νομοθετήσει επίσημους κανόνες που γίνονται κοινά αποδεκτοί από το σύνολο των πολιτών. Παράλληλα, θεσπίζει την ύπαρξη οργάνων επίσημου κοινωνικού ελέγχου, ένα σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης που εξυπηρετούσε στη διασφάλιση της ευημερίας και απρόσκοπτης λειτουργίας της κοινότητας εφόσον αναλάμβανε να χειριστεί τους παραβάτες και τα φαινόμενα παραβίασης των κανόνων. Έτσι, το 'εγκληματικό φαινόμενο' μετατράπηκε από ιδιωτικό σε δημόσιο⁷, αποκτώντας έκτοτε και το στοιχείο της θεατότητας. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι κάτω από τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, το εγκληματικό φαινόμενο αποτέλεσε πόλο συσπείρωσης της κοινότητας εναντίον του δράστη, η παρουσία του οποίου κρινόταν απειλητική για τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας.⁸

⁷ Φαρσεδάκης Ιακ., *Σκέψη*, ο.π., σελ. 17 και σημειώσεις τέλους σελ. 29

⁸ Αυτή η νοοτροπία ήταν ιδιαίτερος εμφανής στις περιπτώσεις ανθρωποκτονιών, κι αυτό διότι ο φόνος στρέφεται εναντίον θεμελιωδών αξιών μιας κοινωνίας. Απόδειξη αυτού αποτελεί η δοξασία του μιάσματος, της μόλυνσης που φέρει ο δολοφόνος εξαιτίας του χυμένου αίματος. Ο φόβος αυτός είχε μεταφυσική χροιά και συσπείρωνε την κοινότητα εναντίον του δράστη εφόσον το αίμα του θύματος είχε τη δύναμη να μολύνει ολόκληρη την πόλη. Μοναδικό γιατρικό ήταν η αποπομπή του δολοφόνου έξω από τα

Η ποινική νομοθεσία των Αθηνών που αφορούσε στις ανθρωποκτονίες ήταν θεμελιωμένη στις παλιές αυτές δοξασίες περί της ακαθαρσίας του δολοφόνου και της απειλής του μιάσματος. Επίσης, τα δικαστήρια που έκριναν τις υποθέσεις ανθρωποκτονιών στην αρχαία Αθήνα είλκυαν θεϊκές καταβολές γεγονός που αποδεικνύεται από το ότι όλα βρίσκονταν στον περίβολο ιερού ναού. Το ανώτατο δικαστήριο φόνων, τέλος, ο Άρειος Πάγος, απολάμβανε για αιώνες τη φήμη δικαστηρίου αδιάβλητου και δίκαιου στις αποφάσεις του.

~~Το κομμάτι του δικαίου που αφορούσε στις ανθρωποκτονίες ήταν ένα μόνον μέρος της~~ ποινικής νομοθεσίας της αρχαίας Αθήνας. Για τους Αθηναίους του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα κάθε πράξη που προσέβαλλε την απρόσκοπτη λειτουργία και την ευταξία της πόλης θεωρούνταν έγκλημα, δηλαδή πράξη προσβλητική των θεμελιωδών αξιών της κοινότητας και κάτι που επέσυρε κυρώσεις. Το πολύ ενδιαφέρον στην περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας ήταν ότι το ίδιο σύνολο των πολιτών ασκούσε τόσο τη νομοθετική εξουσία (μέσω των διεργασιών της Βουλής και των συνελεύσεων της Εκκλησίας του Δήμου) όσο και τη δικαστική, ελέγχοντας και κρίνοντας όσους η πολιτεία θεωρούσε απειλή για τη δημόσια ασφάλεια (όχι μόνον όσους είχαν διαπράξει φόνο, αλλά και όσους εγκληματούσαν εναντίον της πολιτείας).

Όμως, βασική και απαραβίαστη αρχή του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης ήταν η επιβολή ποινής σε κάποιον μόνο μετά από δημόσια δίκη, η οποία διεπόταν από τις θεμελιώδεις αρχές του σεβασμού στην αξία 'άνθρωπος' και του δικαιώματος να υπερασπίζεται ο καθένας, αθώος ή ένοχος, την υπόθεσή του με όσα μέσα διέθετε ενώπιον των συμπολιτών του που τον δίκάζαν στα ειδικά θεσπισμένα λαϊκά δικαστήρια της Ηλιαίας.⁹

Σε γενικές γραμμές, την αρχαία ελληνική σκέψη απασχόλησαν όλα τα ζητήματα που προβληματίζουν τους σύγχρονους εγκληματολόγους, εκκινώντας από τα βασικά στοιχεία (ή χρόνους) του εγκληματικού φαινομένου (ποινικοί νόμοι, παραβάσεις και ποινές) σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσουν, να προβλέψουν αλλά και να θέσουν υπό έλεγχο, ως ένα βαθμό, αυτό το φαινόμενο κοινωνικής παθογένειας. Οι Έλληνες διανοούμενοι (φιλόσοφοι, ιστορικοί και

όρια της κοινότητας. Πρβλ. σχετικά Adkins, A., *Merit and Responsibility*, 1960, The University of Chicago Press, σελ.91 επ.

ποιητές) ενδιαφέρθηκαν και για άλλες συνιστώσες του εγκλήματος, π.χ. τον δράστη και τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την προσωπικότητά του ή τους ποικίλους παράγοντες (ψυχολογικούς, βιολογικούς και κοινωνικο-πολιτικούς) που τον ωθούν σε παραβατική συμπεριφορά.¹⁰ Ανέπτυξαν επίσης και τις πρώτες θεωρίες περί ανθρωπιστικού χαρακτήρα της ποινής, αναμόρφωσης και επανένταξης του δράστη, τις συνθήκες, ειδικές και γενικές, που οδηγούν το άτομο στο έγκλημα, καθώς και το μείζον ζήτημα της πρόληψης της εγκληματικότητας.¹¹

Τελειώνοντας την εισαγωγή μας, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ελληνική κλασσική αρχαιότητα ήταν μια εποχή κατά την οποία η νομική, και η εγκληματολογική κατ' επέκτασιν, σκέψη μόλις άρχιζε να διαμορφώνεται. Νομική επιστήμη δεν υπήρχε, τουλάχιστον με τη μορφή που τη γνωρίζουμε σήμερα, ούτε και ειδικοί μελετητές του δικαίου, ποινικού ή αστικού.¹² Ωστόσο, η γενικότερη ατμόσφαιρα ήταν εξαιρετικά γόνιμη για προβληματισμό και θεωρητικό στοχασμό πάνω στις έννοιες της δικαιοσύνης, της ανθρώπινης αξίας, της χρησιμότητας των κανόνων και του ωφελιμιστικού χαρακτήρα τους. Σκοπός της εργασίας είναι η παρουσίαση των κυρίαρχων αντιλήψεων και των κοινωνικών αναπαραστάσεων της εποχής γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο, τις λειτουργίες του τότε ποινικού νόμου, τον παραβάτη και τις κυρώσεις που υφίσταται. Το δίκαιο ήταν μια περιοχή που δεχόταν επιδράσεις από προϋφιστάμενες κυρίαρχες αντιλήψεις, οι οποίες με τη σειρά τους βασίζονταν σε μακραίωνη παράδοση εθιμικών κανόνων, θεσμών και αξιών και προστατεύονταν από το λεγόμενο *άγραφο δίκαιο* για το οποίο οι Έλληνες πίστευαν ότι είχε θεϊκές καταβολές.¹³ Δίπλα σ' αυτούς τους εθιμικούς κανόνες ήλθε και το δίκαιο της πολιτείας, το *γραπτό* ή *θετό δίκαιο* να συμπληρώσει όσα κενά παρουσιάστηκαν

⁹ Οι δικαστές αφού άκουγαν με προσοχή τα δυο αντιτιθέμενα μέρη, αποφάσιζαν με μυστική ψηφοφορία για την ενοχή ή την αθώωση του κατηγορουμένου. Οι αποφάσεις των λαϊκών αυτών δικαστηρίων ήταν τελεσιδικές και κανένα από τα δυσαρεστημένα μέρη δεν είχε δικαίωμα να την εφεσιβάλλει.

¹⁰ Εξίσου σημαντική ήταν και η συμβολή του Θουκυδίδη πάνω στο ίδιο θέμα. Πρβλ. σχετικά Φαρσεδάκη, Ιακ., *Ο Θουκυδίδης και το εγκληματικό ζήτημα*, στον τιμητικό τόμο για τον Δ. Σπινέλλη, επιτηρίδα Νομικής Σχολής Αθηνών, τ. Α', Αθήνα 1991, σελ. 371-377.

¹¹ Φαρσεδάκης, Ιακ., *Σκέψη*, ο.π., σελ. 15 επ.

¹² Πρβλ. σχετικά τις απόψεις των D. Mac Dowell, *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, και A. Biscardi *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*.

¹³ Romilly, J. de, *Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη από τις απαρχές ως τον Αριστοτέλη*, μετάφραση στα ελληνικά από Μ. Αθανασίου και Κ. Μηλιαρέση, εκδόσεις ΤΟ ΑΣΤΥ, Αθήνα 1997, σελ.

στην απονομή δικαιοσύνης λόγω ραγδαίων μεταβολών και νέων συνθηκών που δημιούργησε ο καινούργιος πολιτειακός σχηματισμός της αρχαίας πόλεως.

Στο επόμενο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι βασικές υποθέσεις εργασίας με τις οποίες επεξεργαστήκαμε τον λόγο της αρχαίας τραγωδίας. Σε αυτές καταλήξαμε αφού λάβαμε υπόψη μας γενικότερες θεωρητικές εγκληματολογικές κατευθύνσεις. Στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρουμε επίσης και τη μέθοδο που ακολουθήσαμε για την κατηγοριοποίηση και ερμηνεία του λογοτεχνικού υλικού μας.

Στο τρίτο κεφάλαιο ακολουθεί σύντομη ιστορική αναδρομή για τη γένεση και την εξέλιξη του Νόμου, ιδιαιτέρως δε του ποινικού δικαίου και των συναφών αντιλήψεων γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο. Στο τέταρτο κεφάλαιο προχωρούμε στην καθεαυτό ανάλυση και ερμηνεία του λόγου της τραγωδίας, επικεντρώνοντας την προσοχή στα σημεία που περικλείουν το μεγαλύτερο εγκληματολογικό ενδιαφέρον. Στο τέλος της εργασίας μας εκθέτουμε τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε ύστερα από την εξέταση του λόγου της τραγωδίας με ερμηνευτικό εργαλείο τον λόγο της εγκληματολογικής θεωρίας.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ – ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Όπως διαφαίνεται από τον τίτλο της παρούσας εργασίας, στόχοι της μελέτης είναι η διαγραφή των βασικών στοιχείων του εγκληματικού φαινομένου (ποινικός νόμος, έγκλημα-εγκληματίας, κύρωση-ποινή, κοινωνική ταυτότητα του δράστη) και οι μεταξύ τους σχέσεις αλληλόδρασης έτσι όπως αποτυπώνονται στον λόγο της αρχαίας τραγωδίας. Επιλέξαμε οκτώ τραγωδίες (τέσσερις του Αισχύλου, τρεις του Σοφοκλή, μια του Ευριπίδη) και επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον στις συνθήκες που ωθούν τον τραγικό ήρωα να περάσει στο έγκλημα (στάδια εγκληματογένεσης, προ-εγκληματικές καταστάσεις και πέρασμα στην εγκληματική πράξη) και τις συνέπειες που υφίσταται ο ίδιος αλλά και τα πρόσωπα που συνδέονται μαζί του κατά την εφαρμογή του ποινικού νόμου. Μελετώντας τις τραγωδίες διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για έργα κλασικά και διαχρονικά διότι ο προβληματισμός που αναπτύσσουν γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο μπορεί να βρει αντιστοιχίες σε σύγχρονες καταστάσεις [όπως για παράδειγμα η

‘ανυπακοή’ της *Αντιγόνης* σε μια αυθαίρετη κρατική διαταγή, το έγκλημα της *Μήδειας* που σκοτώνει τρίτους για να εκδικηθεί τον σύζυγο, η συνέργια δυο εραστών με σκοπό τη δολοφονία ενός βασιλιά (*Αγαμέμνων*) έτσι ώστε να ιδιοποιηθούν εξουσία και περιουσία].

Σ’ αυτό το σημείο, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το πρωτογενές υλικό μας είναι ο λόγος της αρχαίας τραγωδίας κι όχι η έρευνα ποσοτική ή ποιοτική εμπειρικών δεδομένων. Ήδη λοιπόν, αντιμετωπίζουμε τον εξής περιορισμό: όλες οι ιδέες, οι κοινωνικές αξίες και πεποιθήσεις που περιστρέφονται γύρω από το μοτίβο ‘έγκλημα και τιμωρία’, η κοινωνική πραγματικότητα εν γένει που αντανακλάται μέσα από τον λόγο της αρχαίας τραγωδίας, δεν θα πρέπει να ληφθεί ως ‘φωτογραφική’, ρεαλιστική απεικόνιση των κυρίαρχων αντιλήψεων της εποχής. Αντιθέτως, η καλλιτεχνική διάνοια των τραγικών ποιητών παρουσιάζει τα γεγονότα και τις αξίες μέσα από το προσωπικό υποκειμενικό πρίσμα και τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές τοποθετήσεις του κάθε δημιουργού. Η τραγωδία διακρίνεται ακριβώς απ’ αυτό το χαρακτηριστικό - στο οποίο κρύβεται μεγάλο μέρος της ουσίας του τραγικού προβληματισμού: οι ίδιες αξίες που προβάλλονται ως αυταπόδεικτες και δεδομένες επί σκηνής, την ίδια στιγμή τίθενται υπό αμφισβήτηση.¹⁴ Οι ήρωες δρουν και αντιδρούν ωθούμενοι από αξίες και πρότυπα που έχουν ενσωματώσει. Φαίνονται να κινούνται με αυτοπεποίθηση και εμπιστοσύνη σ’ αυτές τις αξίες, οι επιπτώσεις της δράσης τους όμως φανερώνει όλη τη μονομέρεια και την ανεπάρκεια αυτών των αξιών. Έτσι, η αξία εμπερικλείει μέσα της την εξής αντίφαση: παρουσιάζεται συγχρόνως ως αγαθό (κάτι για το οποίο αξίζει να υποφέρει κάποιος) αλλά και ως διακύβευση της ίδιας αξίας.

Από τη σκοπιά της Εγκληματολογικής θεωρίας, οι τραγωδίες μπορεί να παρουσιάζουν ενδιαφέρον επειδή οι περισσότερες περιστρέφονται γύρω από ένα ή περισσότερα αιματηρά εγκλήματα, τα οποία διαπράττονται εντός στενού οικογενειακού κύκλου.¹⁵ Εκτός όμως από τις ανθρωποκτονίες, διαπιστώνουμε την ύπαρξη πολλών και διαφορετικών μορφών παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (ανυπακοή στην πολιτική εξουσία, προδοσία, εξαπάτηση, πράξεις αυτοπροσβολής-αυτοτιμωρίας) αλλά και εγκλήματα πολέμου ή εγκλήματα από έρωτα,

¹⁴ Vernant, J. P., Μύθος και Τραγωδία,

¹⁵ Κατά τον Αριστοτέλη (*Ρητορική*) οι πιο ενδιαφέρουσες τραγωδίες ήταν όσων η υπόθεση περιστρεφόταν γύρω από οικογενειακά εγκλήματα, πρβλ. σχετικά Garner, *Law and Society in classical Athens*, σελ.78

οι οποίες στιγματίζονται από τους φορείς επίσημου και ανεπίσημου κοινωνικού ελέγχου επισύροντας κυρώσεις. Περισσότερο, οι τραγωδίες συμπυκνώνονται στην κρίσιμη στιγμή όταν το άτομο πρέπει να πάρει μια απόφαση, να προβεί σε μια πράξη που θα το φέρει σε σύγκρουση με τους άλλους κι η οποία επιφέρει ολέθρια αποτελέσματα. Μέσα απ' αυτήν τη διαδικασία, οι τραγικοί σκιαγραφούν με σαφήνεια την προσωπικότητα του παραβάτη, τα κίνητρα, τα ψυχικά ελατήρια αλλά και τις εξωτερικές συνθήκες που σπρώχνουν το άτομο να παραβεί τους κανόνες.

Τέλος, εξετάζουμε και την ύπαρξη του ποινικού νόμου, τόσο κατά τη διαδικασία διαμόρφωσής του όσο και στο στάδιο εφαρμογής του. Αν θέσουμε το ερώτημα ποιες είναι κάθε φορά οι κυρίαρχες τάξεις που επιβάλλουν τον κανόνα και μέσω ποιας διαδικασίας ποινικοποίησης, θα διαπιστώσουμε ότι οι φορείς επίσημου κοινωνικού ελέγχου εξελίσσονται ιστορικά καθώς κινούμαστε από τη θεοδικία και τη μεταφυσική προέλευση του Νόμου¹⁶ (τραγωδίες Αισχύλου) στην 'πολιτικά' θεσπισμένη νομοθεσία της ανθρώπινης κοινωνίας (τραγωδίες Σοφοκλή, Ευριπίδη). Πέρα όμως από την κυρίαρχη τάξη θεών ή ανθρώπων που ποινικοποιεί συμπεριφορές, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος (στα δράματα ενσαρκώνεται από τον Χορό) επικροτώντας ή αποδοκιμάζοντας τη στάση και τη συνακόλουθη δράση τόσο των αρχομένων όσο και των αρχόντων.

Η ανάλυση και ερμηνεία επικεντρώνεται στο μοτίβο 'έγκλημα και τιμωρία', πιο συγκεκριμένα διερευνούμε τις συσχετίσεις ανάμεσα στη 'γενεσιουργό αιτία' (έγκλημα) και το 'αποτέλεσμα' (τιμωρία) και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η συσχέτιση εξελίσσεται στα έργα των τριών τραγικών. Θα διαπιστώσουμε ότι καθώς κινούμαστε από τον αρχαϊκό κόσμο του Αισχύλου προς το ηρωικό σύμπαν του Σοφοκλή αυτός ο αιτιώδης δεσμός χαλαρώνει. Στον στοχασμό του Αισχύλου την παράβαση των κανόνων (το έγκλημα) ακολουθούσε αναπόδραστα η κύρωση (τιμωρία). Στα δράματα του Σοφοκλή πάλι, ο ήρωας μπορεί να υφίσταται τις κυρώσεις του νόμου επειδή έχει διαπράξει αυτό που θεωρούσε καθήκον του (*Αντιγόνη*, *Ηλέκτρα*). Φθάνοντας

¹⁶ Ranulf, S. *The Jealousy of the Gods and Criminal Law at Athens: Contribution to the Sociology of Moral Indignation*, v.I, London – Copenhagen, 1933-1934, σελ. 24

στον τρίτο και τελευταίο τραγικό, τον Ευριπίδη, θα διαπιστώσουμε ότι οι έννοιες του εγκλήματος και της τιμωρίας δεν συνυφαίνονται αναγκαστικά μεταξύ τους στον βαθμό που η ηρωίδα του (*Μήδεια*) διαθέτει τον τρόπο και τη δυνατότητα να διαφύγει τη σύλληψη και τις κυρώσεις του επίσημου κοινωνικού ελέγχου.

Κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος στις εξεταζόμενες τραγωδίες είναι ο εντοπισμός και η ανάλυση του συστήματος αξιών που έχει ενσωματώσει και ακολουθεί ο κάθε ήρωας, ιδιαίτερα ~~δε η σύγκρουση αξιών που ανακύπτει όταν οι ήρωες έρχονται σε ρήξη μεταξύ τους καθώς~~ υποστηρίζουν τις θέσεις τους και διεκδικούν το δικαίό τους με μονομέρεια καθώς αρνούνται να αναγνωρίσουν το δίκαιο της άλλης πλευράς.

Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να εφαρμόσουμε το θεωρητικό μοντέλο που πρότεινε ο Chr. Debuyst για τη χρησιμότητα των ελληνικών εννοιών της *μετριοπάθειας* και της *σύνεσης* ως παραγόντων που βοηθούν το άτομο να διευρύνει το οπτικό του πεδίο όταν δεχτεί μια άδικη πράξη, έτσι ώστε να κατανοήσει ότι ακόμη κι ο παραβάτης των κανόνων δεν είναι άτομο μονοσήμαντο ούτε ότι η συμπεριφορά του περιορίζεται μόνον σ' αυτήν τη διαδικασία παραβατικότητας.¹⁷ Πολύ περισσότερο, υποστηρίζει ο Chr. Debuyst, δεν θα πρέπει να αφεθούμε στην *τύφλωση* (άτη) και στη μονομέρεια του αδικημένου διότι έτσι κινδυνεύουμε ν' ανταποδώσουμε το αρχικό κακό που έγινε εναντίον μας με μια δεύτερη άδικη πράξη ή οποία ίσως έχει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις από την αρχική. Έτσι, διακινδυνεύεται ο φαύλος κύκλος της αδικίας που εδράζεται (και δικαιολογείται) πάνω σε μια προηγούμενη αδικία με τέτοιον τρόπο ώστε να είναι τελικά αδύνατον να εντοπιστεί ποιος έχει άδικο και ποιος δίκαιο.

Κατά παρόμοιο τρόπο κι ο J.P. Vernant μίλησε για θολή και προβληματική δικαιοσύνη έτσι όπως προβάλλει μέσα από τις ελληνικές τραγωδίες, ακριβώς διότι τα δυο αντιτιθέμενα μέρη διεκδικούν τη μονομέρεια και το απόλυτο στις υποστηριζόμενες θέσεις τους πράγμα που συνεπάγεται την αδυναμία γεφύρωσης των διαφορών. Το κλειδί όμως για την κατανόηση αυτής ήρωες χρησιμοποιούν τις κοινά παραδεδομένες αξίες (δικαιοσύνη, ευσπλαχνία, σεβασμός στην ιεραρχία, στην πατρίδα ή στους συγγενείς) ως σύστημα αναφοράς και τελικά δικαιολόγησης της

συμπεριφοράς τους. Έτσι, η αξία από αγαθό μετατρέπεται σε εφιαλτήριο για διάπραξη καινούργιας αδικίας με συνέπεια να δικαιώνεται, αν όχι να διογκώνεται, μια προβληματική κατάσταση.

Για τη μελέτη, κατηγοριοποίηση και ερμηνεία του λογοτεχνικού υλικού χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου. Επικεντρωθήκαμε στα σημεία που παρουσίαζαν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από εγκληματολογική σκοπιά. Έστω κι αν οι περισσότερες τραγωδίες ~~εμπεριέχουν έναν ή πολλούς οικογενειακούς φόνους, όπως προαναφέρθηκε, στην παρούσα~~ εργασία δεν σταθήκαμε μόνο στις ανθρωποκτονίες αλλά μελετήσαμε κι άλλους τύπους παραβατικής συμπεριφοράς. Ένα κριτήριο κατηγοριοποίησης υπήρξε το είδος του εγκλήματος. Έτσι, κατατάσσουμε τις εξεταζόμενες τραγωδίες σε τρεις βασικές κατηγορίες εγκλημάτων:

1°. Ανθρωποκτονίες εντός οίκου (*Ορέστεια, Ηλέκτρα, Οιδίπους*)

2°. Εγκλήματα από έρωτα (*Μήδεια*)

3°. Εγκλήματα 'πολιτικής' υφής (*Αντιγόνη, Προμηθέας*)

Ένα δεύτερο κριτήριο ταξινόμησης βασίστηκε στο φύλο του δράστη. Έτσι έχουμε εγκλήματα που τελέστηκαν από άντρες (*Χοηφόροι, Ευμενίδες, Οιδίπους, Προμηθέας*) και από γυναίκες (*Αγαμέμνων, Ηλέκτρα, Αντιγόνη, Μήδεια*).

Για την ερμηνεία του λόγου της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας με γνώμονα τον λόγο της εγκληματολογικής θεωρίας, θα παρακολουθήσουμε τα στάδια ποινικοποίησης των ηρώων (πρωτογενής και δευτερογενής ποινικοποίηση), δηλαδή τους μηχανισμούς μέσω των οποίων εκείνοι χάνουν την αρχική κοινωνική τους ταυτότητα και επενδύονται μια καινούργια, αυτήν του εγκληματία. Κατηγοριοποιήσαμε το υλικό μας με βάση τους χρόνους του εγκληματικού φαινομένου (κανόνας – παράβαση - κύρωση) για να διαπιστώσουμε τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Ιδιαίτερα μας απασχόλησαν οι λειτουργίες του ποινικού νόμου (κανονιστική και πμωρητική) ως παράγοντες συντελεστικοί για την κοινωνική απομόνωση του δράστη (περιθωριοποίηση, εκδίωξη, εξορία, στέρηση αγαθών και αξιών που θεωρούνται αυτονόητα για τα υπόλοιπα, 'κανονικά' μέλη μιας κοινωνίας), και τον συνακόλουθο αποκλεισμό του.

¹⁷ Debuyt, Ch., *Ηθολογικό πρότυπο και Εγκληματολογία*, σε μετάφραση Η. Σαγκουνίδου-Δασκαλάκη, Νομική Βιβλιοθήκη: σειρά Βιβλιοθήκη Εγκληματολογίας 5, Αθήνα 1999, σελ. 175 επ.

Διαπιστώσαμε επίσης ότι ο τελευταίος λειτουργεί τόσο ως παράγοντας εγκληματογένεσης όσο και ως επίπτωση από το συντελεσθέν έγκλημα που συντελεί στον περαιτέρω στιγματισμό του δράστη. Παράλληλα, εξετάζουμε τον βαθμό συνειδητοποίησης της ενοχής και την ανάπτυξη αισθήματος ηθικής ευθύνης κατά τη διάπραξη εγκλήματος. Ιδιαίτερα δε στον τομέα της γυναικείας εγκληματικότητας, η πορεία από την Κλυταιμνήστρα στη Μήδεια παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον από εγκληματολογική σκοπιά. Τέλος, σκιαγραφείται η σύγκρουση ανάμεσα στις αξίες που φαίνεται να υπηρετούν τόσο ο παραβάτης όσο και οι φορείς επίσημου ελέγχου που διαμορφώνουν και εφαρμόζουν τον ποινικό νόμο. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας θεωρήσαμε τον Χορό ως φορέα άτυπου κοινωνικού ελέγχου καθώς κατά την αλληλεπίδρασή του με τους ήρωες (άρχοντες και αρχόμενους) εκφράζει γνώμες και τηρεί στάσεις που αντανakλούν κυρίαρχες αντιλήψεις, πεποιθήσεις, ιδεολογία περί του δικαίου, της απονομής δικαιοσύνης, της ηθικά αποδεκτής 'σωστής' συμπεριφοράς ή της παρέκκλισης.

3. ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ

Το Δίκαιο, έτσι όπως διαμορφώθηκε στον αρχαίο ελληνικό κόσμο σε όλες του τις βασικές συνιστώσες (ρυθμιστικοί κανόνες, όργανα απονομής δικαιοσύνης, φιλοσοφική θεώρηση του δικαίου) αποτελεί αποσπασματικό και φευγαλέο αντικείμενο μελέτης, κατά την κρίση του D. MacDowell. Κι' αυτό για πολλούς λόγους. Καταρχάς, από γεωπολιτική άποψη οι πόλεις της Ελλάδος βρίσκονταν διασκορπισμένες στον χώρο. Λόγω της ιδιομορφίας τους και των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν σε καθεμία απ' αυτές, οι πόλεις ανέπτυξαν τους δικούς τους κανόνες δικαίου.¹⁸ Έπειτα, η χρονική απόσταση που μας χωρίζει από τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό δημιουργεί προβλήματα αφενός πρακτικά, διότι το πρωτογενές υλικό απαρτίζεται αποκλειστικά από τις σωζόμενες πηγές (δικανικοί λόγοι, ιστοριογραφία, λογοτεχνικά και φιλοσοφικά κείμενα) με όλους τους περιορισμούς που αυτό θέτει, κι αφετέρου θεωρητικά, μιας και δεν είναι πάντα εύκολο να παραμερίσουμε τις σύγχρονες ιδεολογικές κατασκευές περί δικαίου με σκοπό

¹⁸ MacDowell D., 'Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων', σελ. 11

να μελετήσουμε απρόσκοπτα και να επιτύχουμε μια εις βάθος κατανόηση του αρχαίου ελληνικού δικαίου.

Σύμφωνα με τον A. Biscardi, το δίκαιο των αρχαίων Ελλήνων δεν διαπνέεται από μια ενιαία θεωρία δικαίου. Απ' αυτό απουσιάζει η επιστημονικά οργανωμένη προσπάθεια συστηματικής επεξεργασίας των νομικών εννοιών και των καταστάσεων που στηρίζονται σ' αυτές. Το γεγονός όμως ότι η Νομική ως επιστήμη ουδέποτε αναπτύχθηκε στην αρχαία Ελλάδα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι Έλληνες στερούνταν δικαιοϊκής συνείδησης. Όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια και μόνο το γεγονός ότι τα ευρύτερα στρώματα είχαν δικαίωμα να δικάζουν στην Αθήνα των κλασικών χρόνων καταλαβαίνουμε ότι το θέμα 'δίκαιο' (με την ευρύτερη έννοια της λέξης) απασχολούσε το σύνολο των πολιτών, από τους λαϊκούς δικαστές της Ηλιαίας ως τους φιλοσόφους, τους ιστοριογράφους και τους ποιητές, πρώιμους και κλασικούς. 'Γι' αυτόν τον λόγο', συνεχίζει ο A. Biscardi, 'το ελληνικό δίκαιο δεν μπορεί να μελετηθεί χωριστά από τα διάφορα φιλολογικά έργα: γιατί στην Ελλάδα το δίκαιο δεν αποτελούσε αντικείμενο μελέτης ενός μόνου περιορισμένου αριθμού ειδικών, αλλά ταυτιζόταν με το διάχυτο σε όλον τον λαό αίσθημα δικαίου και προβαλλόταν μέσω αυτών των ιδίων των εκδηλώσεων της ζωής του'.¹⁹

Μέσα στο αττικό δίκαιο εμπεριέχονται πολλαπλά δικαιοϊκά συστήματα, αλληλοκαλυπτόμενα ως ένα βαθμό. Έτσι, δίπλα στο δίκαιο της πόλης διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός παλαιότερου δικαίου ανεξάρτητου από τους νομοθετικούς κανόνες της πόλης-κράτους, το οποίο ονομάζεται *Ιερό Δίκαιο*. Παράλληλα σ' αυτά τα δύο, λειτουργεί και το *Οικογενειακό Δίκαιο*, του οποίου οι αρχές ανάγονται σε εποχές πριν από την ίδρυση της πόλης. Σ' αυτό το τελευταίο διακρίνουμε δύο σκέλη: από τη μια το *οικιακό δίκαιο*, δηλαδή τους κανόνες που ρύθμιζαν τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη του 'οίκου', την τύχη της οικογενειακής περιουσίας σε περίπτωση απουσίας νόμιμων αρσενικών παιδιών και τα σχετικά με τις λατρευτικές τελετές των θεών της εστίας, και από την άλλη το *διαοικογενειακό δίκαιο*, που απαρτιζόταν από εθιμικούς κανόνες οι οποίοι ρύθμιζαν τις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων ομάδων οικογενειών.

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε την ιστορική εξέλιξη των θεσμών του δικαίου στον ελληνικό χώρο, από τους φορείς απονομής δικαιοσύνης των ομηρικών επών μέχρι τα λαϊκά

δικαστήρια της κλασικής Αθήνας. Σκοπός μας είναι να χαρτογραφήσουμε τα νοήματα με τα οποία επενδύθηκαν οι έννοιες του Νόμου και του Δικαίου στη συνείδηση του μέσου Αθηναίου πολίτη και ανθρώπου.

A. Η απονομή δικαιοσύνης την εποχή του Ομήρου και του Ησιόδου

Ανατρέχοντας στις πηγές μας, στα έπη του 8^{ου} αιώνα π.Χ., διαπιστώνουμε την ανέλιξη μιας νομικής διαδικασίας για τη διευθέτηση των διαφορών και τη συνακόλουθη ύπαρξη, έστω και σε εμβρυακή μορφή, όλων εκείνων των οργάνων που κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης της δημοκρατικής πόλης θα λάβουν την τελική τους μορφή.²⁰ Κατά τον Μ. Gagarin, ο οποίος διακρίνει τρία στάδια στη μακρόχρονη διαδικασία ανάπτυξης του Νόμου²¹, οι ομηρικές κοινωνίες ανήκουν στο δεύτερο στάδιο, το επονομαζόμενο *πρωτο-νομικό* ('*proto-legal*'), όπου υφίστανται μεν οι νομικές διαδικασίες αλλά απουσιάζουν ακόμη οι γραπτοί νόμοι.

Στο *Η'* της *Ιλιάδας* περιγράφεται από τον Όμηρο εκείνη η περίφημη σκηνή πάνω στην ασπίδα του Αχιλλέα, όπου δύο αντίδικοι απευθύνονται στο *συμβούλιο των γερόντων* για να επιλύσουν τη διαφορά τους. Η φιλονικία τους αφορά στον φόνο ενός ανθρώπου. Ο δολοφόνος ισχυρίζεται ότι έχει πληρώσει την τιμή του αίματος, μα ο άλλος, ο συγγενής του φονευθέντος, αρνείται ότι έχει λάβει κάποια ικανοποίηση. Και τα δύο μέρη έχουν οπαδούς στην αγορά, οι οποίοι τους ενθαρρύνουν με τις φωνές τους. Οι *γέροντες* κάθονται σε θρανία μέσα στον ιερό περίβολο. Μπροστά τους οι αντίδικοι έχουν αποθέσει δύο χρυσά τάλαντα για τα έξοδα της δίκης. Κάθε γέροντας παίρνει τον λόγο με τη σειρά, αφού πρώτα ο κήρυκας του δώσει το ιερό σκήπτρο, και κάνει μια πρόταση ώσπου ν' ακουστεί η πρόταση που φαίνεται 'πιο δίκαιη' κι η οποία θα αποφέρει σ' αυτόν που την είπε τα δύο χρυσά τάλαντα ως αμοιβή.

¹⁹ Biscardi A., '*Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*', σελ.40-41

²⁰ Biscardi A., ο.π., σελ.432

²¹ Σύμφωνα με τον Μ. Gagarin τα τρία στάδια είναι: α) το *προ-νομικό* ('*pre-legal*'): η κοινωνία δεν διαθέτει τρόπους δημόσιας διευθέτησης των διαφορών, τα ζητήματα κρίνονται ιδιωτικά στους κόλπους του οίκου ή του γένους, β) το *πρωτο-νομικό* ('*proto-legal*') όπως αναφέρεται στο κείμενό μας, και γ) το *πλήρως νομικό* ('*fully legal*'): στο οποίο η κοινωνία διαθέτει τόσο γραπτούς νόμους όσο και νομικές διαδικασίες, με απαραίτητη προϋπόθεση βεβαίως τη γνώση της γραφής, βλ. σχετικά Gagarin Michael, '*Early Greek Law*', 1986, University of California Press, σελ.8-9.

Πέρα από τις εύλογες απορίες που γεννιούνται για τον ακριβή ρόλο όλων όσων συμμετέχουν στη σκηνή καθώς και για τα στάδια της διαδικασίας, μπορούμε να επισημάνουμε την ύπαρξη των εξής φορέων: καταρχάς υπάρχουν οι *γέροντες*, μάλλον ένα *συμβούλιο δημογερόντων* ή *φυλοβασιλέων*, οι αρχηγοί δηλαδή των αριστοκρατικών γενών που πλαισιώναν τον *βασιλιά* της ομηρικής κοινότητας. Αρχικά, η δικαιοπραξία δεν ήταν υποχρεωτική και τα αντίδικα μέρη είχαν το αναφαίρετο δικαίωμα να λύνουν τις διαφορές τους ιδιωτικά, είτε με ~~συμβιβασμό των αντιτιθέμενων μερών~~²² ή στη χειρότερη περίπτωση, εφαρμόζοντας το έθιμο της προσωπικής αντεκδίκησης (*βεντέτα*) που τις περισσότερες φορές συνεπαγόταν την κήρυξη ιδιωτικού πολέμου, όταν ο αδικημένος κι η ευρύτερη οικογένειά του ζητούσαν αντίποινα για την αρχική προσβολή. Καμιά εξουσία δεν μπορούσε να επέμβει συμβιβαστικά παρά μόνον αν τα δύο αντιτιθέμενα μέρη κατόπιν κοινής συμφωνίας απευθύνονταν στον βασιλέα ή στο συμβούλιο των γερόντων.²³

Απόλυτος άρχων της ομηρικής κοινωνίας ο βασιλεύς είχε δικαίωμα να αποδίδει δικαιοσύνη εφόσον συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του και είλκυε θείκη καταγωγή.²⁴ Λειτουργούσε ως μεσολαβητής μεταξύ ανθρώπων και θεών αφού οι θεοί του είχαν παραχωρήσει το ιερό σκήπτρο, σύμβολο εξουσίας και απόδειξη της θέλησης των θεών. Επίσης, από τους θεούς κατείχε και τα μυστικά των *θεμίστων*, *των υπερφυσικών εκείνων εμπνεύσεων που του επιτρέπουν να εξομαλύνει όλες τις δυσκολίες και να αποκαθιστά την εσωτερική ειρήνη με δίκαια λόγια*.²⁵, κι έτσι γινόταν *ΐστωρ* (αυτός που γνώριζε καλά να κρίνει, δηλαδή ο 'δίκαιος κριτής'). Όταν ο βασιλιάς εκτελεί το έργο του με σωστό και δίκαιο τρόπο, οφείλει να συμπεριφέρεται σαν καλός και μεγαλόψυχος πατέρας προς τα παιδιά του. Μ' αυτό το πνεύμα, διευθετεί τις φιλονικίες τους με γλυκά και πειστικά λόγια στοχεύοντας στη συμφιλίωση των

²² Στο Ι' της *Ιλιάδας* (στ.632-6) ο Αίας επικρίνοντας το πείσμα του Αχιλλέα, του λέει ότι ακόμη κι αυτός που του σκότωσαν τον γιο ή τον αδελφό δέχεται εξαγορά του φόνου αφού ο δολοφόνος του πληρώσει βαρύ χρηματικό πρόστιμο (η επονομαζόμενη 'ποινή'). Γι' αυτούς τους στίχους, ο D. MacDowell αναλύει: «Αυτό σημαίνει ότι ο δολοφόνος συμφωνεί να καταβάλλει ένα μεγάλο ποσό και ο συγγενής του σκοτωμένου δέχεται να μην επιδιώξει άλλη εκδίκηση. Η προφορική διαπραγμάτευση οδηγεί σε διακανονισμό.», ο.π., σελ.21

²³ Gagarin M., ο.π., σελ.21

²⁴ Glotz G., *Η Ελληνική Πόλις*, μετάφραση στα ελληνικά Σακελλαρίου Αγνή, 2^η έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1981, σελ.51: 'Βασιλέας της πόλης, βασιλέας των βασιλέων, είναι αυτός με την καλά θεμελιωμένη θείκη καταγωγή... Ένας βασιλέας ενσαρκώνει όλη τη δύναμη ενός θεού.'

²⁵ Glotz G., ο.π., σελ.52

αντιτιθέμενων μερών.²⁶ Τότε οι ευλογίες των θεών ραίνουν όλην την κοινότητα, φυσικό κόσμο και έμψυχο δυναμικό. Σε αντίθετη περίπτωση, οι θεοί τιμωρούν πάλι ολόκληρη την πόλη για έναν άδικο βασιλέα.

Δίπλα στον βασιλιά, υποδεέστερο όμως στην ιεραρχία των αξιωμάτων, στεκόταν το συμβούλιο των γερόντων. Όπως προείπαμε, οι γέροντες ήταν οι αρχηγοί – βασιλείς στο γένος τους και γι' αυτόν τον λόγο είχαν λάβει κι εκείνοι τα μυστικά των *θεμίστων* έτσι ώστε να μπορούν να ερμηνεύουν τη θέληση, τις *βουλές*, του Δία στα μέλη της φυλής. Ήταν μέσω αυτών των γερόντων που οι αρχές της οικογενειακής θέμιδος εισέδυσαν βαθμιαία στις συνήθειες της δικαιοσύνης μεταξύ των οικογενειών.²⁷ Οι γέροντες, αν και υπάγονταν στην εξουσία του βασιλέα, μπορούσαν να ασκούν δικαστικά καθήκοντα χωρίς την παρουσία του. Για μεγάλο χρονικό διάστημα ο βασιλιάς προέδρευε στο δικαστήριο της ομηρικής πόλης. Όμως, με το πέρασμα του χρόνου οι υποθέσεις που ζητούσαν διευθέτηση των επίσημων οργάνων πολλαπλασιάστηκαν. Ο βασιλέας ήταν πλέον πολύ απασχολημένος για να προϊστάται στα δικαστήρια, τα οποία ήταν αναγκασμένα να συνεδριάζουν από το πρωί ως το βράδυ. Από τους δημογέροντες, όσοι δέχτηκαν την αποστολή να δικάζουν ονομάστηκαν *δικάσπολοι*, εισέπρατταν το αντίτιμο της δίκης που κατέβαλλαν οι διάδικοι και έπαιρναν μέρος στο συμπόσιο της συμφιλίωσης. Μ' αυτόν τον τρόπο, η απονομή δικαιοσύνης, από εκεί που ήταν μια φυσική υποχρέωση των αρχόντων, οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι να επιλύουν τις διενέξεις μεταξύ οικογενειών και φυλών, μετατράπηκε σε επάγγελμα. Οι βασιλείς που έκριναν τις υποθέσεις με γνώμονα τα συμφέροντά τους μετατρέπονται σε *άνδρες δωροφάγους* κατά τον Ησίοδο.²⁸

Ο τελευταίος φαίνεται να έπεσε θύμα άδικων αποφάσεων όταν ο αδελφός του, Πέρσης, κατέφυγε στους βασιλείς ζητώντας την παρέμβασή τους για μια διαφορά πάνω στην πατρική κληρονομιά. Ο Πέρσης τους προσφέρει δώρα κι η απόφασή τους αδικεί τον ποιητή, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος. Γι' αυτό συμβουλεύει τον αδελφό του να λύσουν τις όποιες τους διαφορές ιδιωτικά, κι αφήνει την πίκρα του να ξεσπάσει όταν ονομάζει τους βασιλείς *δωροφάγους*. Επικαλείται την οργή του Δία ως απόδειξη για την τιμωρία των αρχόντων οι οποίοι,

²⁶ MacDowell D., ο.π., σελ.24

²⁷ Glotz G., ο.π., σελ.59

καταχρώμενοι την εξουσία τους, βγάζουν άνομες αποφάσεις στην αγορά χωρίς φόβο ή σεβασμό στη δικαιοσύνη.

Τέλος, επανερχόμενοι στην ασπίδα του Αχιλλέα, διαπιστώνουμε και την ύπαρξη του *δήμου*, του πλήθους δηλαδή των απλών ανθρώπων που είχαν μαζευτεί σε κεντρικό σημείο της πόλης, στην αγορά, για να παρακολουθήσουν την εξέλιξη του δικαστικού αγώνα, να ενθαρρύνουν τους δύο αντιδίκους και να εγκρίνουν ή να αποδοκιμάσουν την τελική απόφαση των γερόντων. Γύρω από τον βασιλέα και τους φυλοβασίλεις των ευγενών, διαβιούσε ένα σύνολο ανθρώπων απαρτιζόμενο από διαφορετικές τάξεις. Πολλοί ήταν γεωργοί μικροκτηματίες, άλλοι εργάζονταν στην αγορά ως τεχνίτες ή εμπορεύονταν αντικείμενα. Είναι ο *δήμος*. Στα ομηρικά έπη τον βρίσκουμε κι ως συγκέντρωση των πολεμιστών, των κατώτερων σε ιεραρχία στρατιωτών. Σε πολύ πρώιμο στάδιο αποτελεί αυτό που αργότερα θα ονομαστεί Συγκέντρωση του λαού ή *Εκκλησία του Δήμου*, και με την πάροδο των εποχών θα καταστεί κυρίαρχο όργανο στο πολίτευμα της Αθήνας.

Προς το παρόν όμως, μέχρι το τέλος της ομηρικής εποχής, ο δήμος δεν διαθέτει δικαιώματα ούτε πολιτικά, πολύ περισσότερο δε δικαστικά, εφόσον τα δεύτερα αποτελούν απόρροια των πρώτων. Παρόλη την αδυναμία του ωστόσο ο λαός μπορεί να ασκήσει τουλάχιστον ηθική πίεση εκφράζοντας την κοινή γνώμη (*‘δῆμου φάτις’*), η οποία όταν είναι αρκετά επίμονη μπορεί ν’ αναγκάσει τον εγκληματία να αυτοεξοριστεί. Αλλά, όπως προαναφέραμε, οι αντίδικοι δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταφύγουν σε δημόσια δίκη. Εξάλλου, τα ισχυρότερα μέλη της κοινωνίας, αυτά που κατείχαν πλούτο και δύναμη, επειδή ήταν λιγότερο ευάλωτα στην πίεση της κοινής γνώμης χρησιμοποιούσαν τις επίσημες νομικές διαδικασίες σπανιότερα.²⁸ Από τη στιγμή, όμως, που το ένα από τα αντίδικα μέρη απευθύνεται στον βασιλέα ή τους γέροντες, η απόφασή τους είναι δύσκολο να μην γίνει σεβαστή, εφόσον κατά τον McDowell *‘όσο πιο οργανωμένη γινόταν η κοινότητα, τόσο πιο δύσκολο θα ήταν για ένα άτομο να αψηφήσει τις επίσημες δημόσιες αποφάσεις’*. Ήταν σαφώς υπέρ του δημοσίου συμφέροντος να διευθετούνται οι διαφορές με

²⁸ Ησιόδου, *‘Έργα και Ημέραι’*, στ. 220-1, όπως αναφέρεται στο A. Biscardi, ο.π., σελ.439

²⁹ Gagarin M., ο.π., σελ.45

δικαστική διαδικασία παρά με μονομαχία.³⁰ Όπως υποστηρίζει κι ο Gagarin, η νομική διευθέτηση των διαφορών ωφελούσε το σύνολο της κοινωνίας καθότι διασφάλιζε την ειρήνη και την ευημερία.³¹

Είναι ακόμη μακριά η εποχή κατά την οποία η πολιτεία θα επιβάλει την υποχρεωτική δικαστική διευθέτηση των διαφορών. Οι μεταβολές στο σύστημα απονομής δικαιοσύνης βάδιζαν παράλληλα με τις αλλαγές στο πολίτευμα: από τη μοναρχία όπου δίκασε ο βασιλιάς, στην αριστοκρατία με δικαστές τους άρχοντες ευγενείς, και τέλος, στη δημοκρατία όπου το σύνολο των πολιτών είχε το δικαίωμα να μετέχει στη λειτουργία των δικαστηρίων. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση επιτεύχθηκε με τη νομοθεσία του Σόλωνα.

Β. Τα όργανα απονομής δικαιοσύνης στην αριστοκρατική Αθήνα (7^{ος} αιώνας)

Καθώς οι αιώνες διαδέχονταν ο ένας τον άλλο, η εξουσία ήλθε στα χέρια των αρχόντων οι οποίοι αρχικά ήταν κληρονομικοί. Αυτό το καθεστώς ίσχυσε μέχρι το 683/2 π.Χ. οπότε και το αξίωμά τους μετατράπηκε σε ετήσιο. Στην Αθήνα των αρχών του 7^{ου} αιώνα τρεις ήταν οι ανώτατοι άρχοντες: ο *επώνυμος* (ανώτατος άρχοντας του κράτους, έδρευε στο Πρυτανείο, συγκαλούσε τη Βουλή και την Εκκλησία και διηύθυνε τις συνεδριάσεις τους) εισήγε στο δικαστήριο υποθέσεις που αφορούσαν οικογενειακά και περιουσιακά θέματα (κληρονομίες, κ.α.). Ο *βασιλεύς* (ο τίτλος μαρτυρεί κατάλοιπα από τον καιρό της βασιλείας) ήταν επιφορτισμένος κυρίως με θρησκευτικές δικαιοδοσίες, τελούσε τις πατροπαράδοτες θυσίες και είχε την επιμέλεια των μυστηρίων. Επιπλέον, δίκασε τις υποθέσεις φόνου, εσκεμμένου τραυματισμού και ασεβείας προς τους θεούς και επέλυε τις θρησκευτικές διαφορές. Τέλος, υπήρχε κι ο *πολέμαρχος* στον οποίο είχε ανατεθεί η ανώτατη στρατιωτική εξουσία κι ήταν υπεύθυνος για τις δικαστικές υποθέσεις των μετοίκων και των υπολοίπων ξένων που διαβιούσαν στην Αττική.

Δίπλα σ' αυτούς τους τρεις άρχοντες, από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα προστίθενται οι *έξι θεσμοθέτες*. Κατά τον MacDowell το όνομά τους σημαίνει *αυτοί που θέτουν κανόνες δικαίου* ή

³⁰ MacDowell, D., ο.π., σελ.36

³¹ Gagarin M., ο.π., σελ.50

‘θεσπίζουν νόμους’ (από το ‘θεσμός’ και το ρ. ‘τίθημι’) κι ήταν επιφορτισμένοι με τη μελέτη και εισήγηση νέων νόμων.³² Ασχολούνταν με διάφορα είδη υποθέσεων, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη στην *Αθηναίων Πολιτεία* (56-59), αλλά η κύρια αποστολή τους ήταν διαφύλαξη των *θεσμίων*, δηλαδή η δημόσια κωδικοποίηση των νόμων με σκοπό να κρίνονται οι διαφορές στα δικαστήρια βάσει αυτών. Η συμβολή τους στην ανάπτυξη του Νόμου ήταν σημαντική, διότι οι άρχοντες ήταν πλέον υποχρεωμένοι να λαμβάνουν υπόψη τους τα θέσμια κατά την έκδοση των αποφάσεών τους.

Πλάι στους εννέα άρχοντες που κυβερνούσαν την Αθήνα την εποχή της αριστοκρατικής διακυβέρνησης, υπήρχε κι ο Άρειος Πάγος, ένα συμβούλιο από ισόβια, αρχικά, μέλη που ανήκαν στις ισχυρότερες οικογένειες ευγενών. Από τις περιγραφές του Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία*) φαίνεται να είχε απεριόριστες δικαιοδοσίες τόσο στον έλεγχο των αρχόντων όσο και στην εποπτεία για την τήρηση των νόμων. Οπωσδήποτε συγκαλούσε δίκες για τα πολύ σοβαρά εγκλήματα, όπως η ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, η εσκεμμένη πρόκληση σωματικής βλάβης, ο εμπρησμός σε κατοικημένα σπίτια και η καταστροφή των ιερών ελαιόδεντρων. Σ’ αυτές τις δίκες προέδρευε από τον 7^ο αιώνα και μετά, ο άρχων βασιλέας. Επίσης, δίκασε όσους αποπειρώντο να εγκαθιδρύσουν τυραννία και επέβαλλε στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων (‘*απημία*’) στους ενόχους. Σε μεταγενέστερες εποχές, άλλες υποθέσεις ανθρωποκτονίας εκδικάζονταν από τους 51 *Εφέτες*, οι οποίοι στην αρχή, τον 7^ο αιώνα, εκλέγονταν σύμφωνα με την κοινωνική τους θέση. Ήταν δηλαδή αριστοκρατικής καταγωγής και πιθανώς μέλη του Άρειου Πάγου. Αργότερα (5^{ος} και 4^{ος} αιώνας) εκλέγονταν με κλήρο, όπως όλοι οι άρχοντες του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Γ. Οι πρώτοι Νομοθέτες: Δράκων και Σόλων

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, οι πρώτοι γραπτοί νόμοι εμφανίστηκαν στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Για πολλές μάλιστα πόλεις, μαρτυρείται η θεϊκή προέλευση των νόμων, όπως δείχνει, φερ’ ειπείν, η περίπτωση της Σπάρτης που είχε ως πρώτο θεσμοθέτη τον Λυκούργο,

³² MacDowell, D., ο.π., σελ.41-42

μορφή που ακωρείται μεταξύ μύθου και ιστορίας. Στην Αθήνα, για πρώτη φορά παρουσίασε γραπτούς νόμους ο Δράκων γύρω στο 621/0 π.Χ. Ήταν λίγα χρόνια μετά το 'Κυλώνειο άγος', και ίσως με αφορμή αυτά τα δραματικά γεγονότα, ο λαός, εξαιτίας της διογκούμενης δυσaráσκειάς του εναντίον των ευγενών, απαιτούσε διεύρυνση του σώματος των πολιτών και κωδικοποίηση των άγραφων εθιμικών κανόνων πάνω στους οποίους στηριζόταν η μέχρι τότε απονομή δικαιοσύνης. Ποιο ακριβώς ήταν το αξίωμα του Δράκοντα όταν ανέλαβε να γράφει νόμους, ~~δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα, όπως επίσης είναι δύσκολο να πούμε αν ο Δράκων~~ κωδικοποίησε το σύνολο των προϋφιστάμενων νόμων ή αν επέφερε αλλαγές σε ορισμένους μόνον τομείς του δικαίου. Σε εκείνον αποδίδονται οι νόμοι για την ποινή της 'ατιμίας', της στέρησης δηλαδή πολιτικών δικαιωμάτων, της 'αιφυγίας' και της δήμευσης της περιουσίας των επίδοξων τυράννων, κι ένα σύνολο δευτερευόντων νόμων (όπως 'περί σκνηρίας' και κλοπής ευτελών αντικειμένων).

Η σημαντικότερη εισφορά του Δράκοντα στον τομέα του δικαίου είναι ότι για πρώτη φορά έγινε η διάκριση του φόνου *εκ προμελέτης* από τα άλλα είδη φόνων. Επίσης, από την παράδοση που γέννησε το επίθετο 'δρακόντειος', και μας διασώζει ο Πλούταρχος στον *Βίο του Σόλωνα*, μαθαίνουμε ότι οι ποινές που θέσπισε ο Δράκων ήταν αυστηρότατες εφόσον για όλα τα αδικήματα όρισε για τιμωρία τον θάνατο, αλλά αυτή η παράδοση έχει ανασκευαστεί από τη σύγχρονη έρευνα. Παρόλα αυτά, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι η γραπτή νομοθεσία του Δράκοντα αποτέλεσε βήμα προόδου στον τομέα του δικαίου, καταρχάς διότι βοήθησε τους άρχοντες να συγκρατήσουν τα εκδικητικά πάθη και κάθε άλλη μορφή βίαιης συμπεριφοράς (ιδιαίτερως τις ανθρωποκτονίες που εκδηλωνόταν ως μορφή αυτοδικίας για προηγούμενους φόνους) καθώς ο φόβος της αυστηρότατης ποινής επικρεμόταν πάνω από το κεφάλι του παραβάτη. Ως συνέπεια αυτού επέβαλε τον καθορισμό μιας δικαστικής διαδικασίας την οποία όφειλαν τα αντίδικα μέρη να ακολουθούν, εάν δεν ήθελαν να διωχθούν από την Πολιτεία ως φονιάδες.³³ Ακόμη, οι άρχοντες ήταν υποχρεωμένοι να τηρούν τη γραπτή νομοθεσία κατά την εκδίκαση των διαφορών και να επιβάλουν τις θεσπισμένες από τον νόμο ποινές. Αυτό τους

³³ Όπως παρατήρησε ο Π. Δημάκης: 'όλες οι πολιτισμένες ανθρώπινες κοινότητες έκαναν τους νόμους τους γραπτούς.', «Δίκαιο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Γ2, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σελ.541

απέτρεπε από το να δικάζουν ιδιοτελώς και 'κατά το δοκούν' εκδίδοντας ευνοϊκές αποφάσεις προς χάριν συγκεκριμένων πολιτών.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοήσουμε την κανονιστική λειτουργία των γραπτών κανόνων μέσα σε μια κοινωνία. Μπορεί οι άγραφοι εθιμικοί νόμοι να γίνονται ως ένα βαθμό σεβαστοί από το σύνολο του πληθυσμού, μα η ασάφεια και η έλλειψη γραπτών πηγών στις οποίες να μπορεί ο πολίτης να ανατρέχει κάθε φορά που ένιωθε ότι αδικείται, δημιουργούσε το γνωστό φαινόμενο της διαφωνίας σχετικά με το τι θεωρεί ο καθένας δίκαιο ή άδικο. Από τη στιγμή όμως που ο νόμος ορίζει ρητά ποια θεωρεί άδικη ή απαγορευμένη συμπεριφορά, και η ανθρώπινη κοινότητα συμφωνεί πάνω σ' αυτό, τότε οι διαφωνίες δεν έχουν πλέον λόγο ύπαρξης. Η ύπαρξη γραπτών νόμων υποδεικνύει, ως ένα ποσοστό, τη βαθμίδα του πολιτισμού μιας κοινωνίας.³⁴

Όσο κι αν ο Δράκων προσπάθησε να θέσει έναν φραγμό στην αυθαιρεσία των αρχόντων, η πολιτική και κοινωνική κρίση οξυνόταν χρόνο με τον χρόνο. Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα στην Αττική λόγω υπερβολικών χρεών των μικροκτηματιών προς τους ευγενείς κι επειδή ίσχυε ακόμη ο νόμος περί δανεισμού, πολλοί ελεύθεροι πολίτες είχαν καταντήσει δούλοι ενώ αρκετοί είχαν πουληθεί κι εκτός Αττικής. Ανάμεσα στους μεγαλοκτηματίες και τον φτωχό λαό είχε ανοίξει ένα χάσμα που διαρκώς διευρυνόταν. Το 594 π.Χ. οι Αθηναίοι εξέλεξαν επώνυμο άρχοντα τον Σόλωνα, αριστοκράτη ποιητή που είχε ασχοληθεί με το εμπόριο.

Από την προηγούμενη νομοθεσία του Δράκοντα, ο Σόλων διατήρησε μόνο τον νόμο για τις ανθρωποκτονίες. Στο πολιτικό τομέα μερίμνησε κυρίως για την ανακούφιση των μικροκαλλιεργητών μέσω της παραγραφής των χρεών τους προς τους μεγαλογαιοκτήμονες ('σεισάχθεια'). Διεύρυνε το σώμα των αθηναίων πολιτών με τη συμμετοχή της τάξης των *θητών* στην Εκκλησία του Δήμου. Στην τελευταία έδωσε περισσότερα δικαιώματα με σημαντικότερο το δικαίωμα να εκλέγει τους άρχοντές της. Όρισε επίσης να συνέρχεται η Εκκλησία κατά τακτά διαστήματα. Διεύρυνε παράλληλα και τη Βουλή που αποτελούνταν πλέον από 400 μέλη (εκατό από κάθε φυλή). Εκτιμώντας στο σύνολό τους τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, ο Αριστοτέλης (*Αθηναίων Πολιτεία*, 9) καταλήγει σε τρία σημαντικά μέτρα προς την κατεύθυνση του δημοκρατικού πολιτεύματος: 'το πρώτο και σημαντικότερο ήταν η απαγόρευση δανεισμού με εγγύηση

το σώμα. Το δεύτερο ήταν ότι έδωσε το δικαίωμα σε όποιον ήθελε (ακόμη και σε δούλο) να καταγγείλει στο δικαστήριο ότι κάποιος είχε αδικηθεί. Το τρίτο – το οποίο λένε ότι έδωσε πολλή δύναμη στον λαό – ήταν το δικαίωμα εφέσεως στα δικαστήρια γιατί όταν ο λαός είναι κύριος της ψήφου του γίνεται και κύριος της πολιτείας.³⁴ Αυτό το τελευταίο μπόρεσε να γίνει πραγματική πηγή δύναμης για τον λαό με την ίδρυση της *Ηλιαίας*, λαϊκού ορκωτού δικαστηρίου που απαρτιζόταν από 6.000 μέλη. Ο πολίτης που νόμιζε ότι θιγόταν από την απόφαση κάποιου άρχοντα μπορούσε να καταφύγει στην *Ηλιαία*, που ως ανώτερη αρχή, έλυνε σε τελευταίο βαθμό, τελεσίδικα, τη διαφορά που είχε προκύψει μεταξύ πολίτη και εκτελεστικής εξουσίας.

Υπάρχει ασάφεια σχετικά με το αν η *Ηλιαία* ήταν το άλλο όνομα για την Εκκλησία του Δήμου στην εποχή του Σόλωνα, ή αν επρόκειτο για ξεχωριστό δικαστικό σώμα.³⁵ Εφόσον όμως σ' αυτήν είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι άρρενες ενήλικοι αθηναίοι πολίτες, φαίνεται πιθανότερη η εκδοχή να επρόκειτο για τη συγκέντρωση του λαού που έπαιρνε το όνομα *Ηλιαία* όταν εκδίκασε υποθέσεις. Η *Ηλιαία* αποτελείτο από πολλά ξεχωριστά δικαστήρια τα οποία συνεδρίαζαν σε διαφορετικά μέρη.

Μας διαφεύγει η ακριβής χρονολόγηση κατά την οποία εισήχθη για πρώτη φορά ο θεσμός των λαϊκών δικαστηρίων. Γνωρίζουμε όμως μια πρόταση του Περικλή, που εγκρίθηκε από την Εκκλησία του Δήμου, για παροχή μισθού στους ενόρκους σαν κίνητρο για την ευρύτερη συμμετοχή και των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων. Πράγματι, οι θήτες δεν είχαν την πολυτέλεια να χάσουν μισθό μιας ημέρας προκειμένου να συμμετάσχουν στο δικαστήριο. Μπορούμε λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι δικαστήρια ενόρκων πολιτών υπήρχαν ήδη στα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Η άνθηση και η έντονη δραστηριότητα των λαϊκών δικαστηρίων οφείλεται σε λόγους πολιτικούς και οικονομικούς. Όσο η Αθηναϊκή ηγεμονία επεκτεινόταν, η πόλις και ο πληθυσμός των Αθηνών διευρύνονταν και η εμπορική δραστηριότητα των πολιτών και των συμμάχων πολλαπλασιαζόταν, τόσο μεγάλωνε και ο όγκος των υποθέσεων προς εκδίκαση.

³⁴ MacDowell, D., ο.π., σελ.67

Τα μέλη της Ηλιαίας συνεδρίαζαν κατά τμήματα, τον ακριβή αριθμό των οποίων δεν μπορούμε να υποδείξουμε με βεβαιότητα. Φαίνεται ότι αυτός εξαρτιόταν από τη βαρύτητα της υπόθεσης προς εκδίκηση γιατί γνωρίζουμε από πηγές ορισμένες υποθέσεις που κρίθηκαν ενώπιον 1000, 1.500 ή και 2.000 ενόρκων. Τα γνωστότερα μέρη στα οποία συνεδρίαζε η Ηλιαία ήταν η *Ποικίλη Στοά*, το *Ώδειον*, το *Μητιόχειον*, τα οποία μπορούσαν να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό ατόμων.³⁶ Ακριβώς αυτή η ευρεία συμμετοχή των πολιτών στα δικαστήρια, ενώ θεωρείται ένα από τα δυνατότερα σημεία της δημοκρατίας, φαίνεται ότι αποτέλεσε και τρωτό σημείο στην εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης. Κατά το τέλος του 5^{ου} αιώνα η διαφθορά των δικαστηρίων εξαιτίας της δωροδοκίας των δικαστών ήταν τόσο εκτεταμένη, ώστε η πολιτεία επινόησε ένα πολύπλοκο σύστημα κατανομής των ενόρκων ανά δικαστήριο και υπόθεση.³⁷ Κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας ήταν συνηθισμένο να εκφράζουν τα αισθήματά τους επευφημώντας δυνατά ή κραυγάζοντας αποδοκιμαστικά. Κατά το τελευταίο μέρος της ακροαματικής διαδικασίας, κι αφού τα δύο αντίδικα μέρη είχαν προτείνει κι από μια ποινή, οι ένορκοι δικαστές με μυστική ψηφοφορία αποφάσιζαν για την αθωότητα ή την ενοχή του κατηγορουμένου ρίχνοντας έναν δίσκο μέσα σε μια *υδρία*.

Ο θεσμός των λαϊκών ορκωτών δικαστηρίων δέχτηκε πολλές επικρίσεις από τους μελετητές και η αλήθεια είναι ότι παρουσίαζε πολλές αδυναμίες.³⁸ Οι υποθέσεις που έφταναν για εκδίκηση δεν είχαν προηγουμένως υποστεί εξονυχιστικό έλεγχο κατά το προανακριτικό στάδιο. Οι ασάφειες και τα κενά στη νομοθεσία παρείχαν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της *συκοφαντίας*, φαινόμενο που είχε πάρει διαστάσεις μάστιγας στα τέλη του 5^{ου} αιώνα. Μόνος φραγμός ήταν να τιμωρηθεί ο ίδιος ο κατηγορος αν δεν κατόρθωνε να συγκεντρώσει το 1/5 των ψήφων. Έπειτα, τα μέλη των ορκωτών δικαστηρίων δεν είχαν την απαραίτητη νομική μόρφωση ούτε συνείδηση των δικαστικών λειτουργιών. Όπως επισημαίνει ο Glotz, τα μέλη των δικαστηρίων ως επί το πλείστον ανήκαν στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα του άστεως που έλκονταν από τον *δικαστικό μισθό* τον οποίο παραχωρούσε η πολιτεία ως μέσο

³⁶ Για τα μέλη και τα τμήματα της Ηλιαίας βλ. MacDowell, D., ο.π., σελ.57

³⁷ Flacellier, R., *Ο Ιδιωτικός και Δημόσιος βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ.283 κ.ε.

³⁸ Για μια περιεκτική και ολοκληρωμένη κριτική του συστήματος απονομής δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα βλ. Glotz, G., ο.π., σελ.258 κ.ε.

προσέλκυσης στο δικαστικό αξίωμα αλλά κι ως αντιστάθμισμα στην απώλεια του ημερομισθίου, κάτι που συνεπαγόταν η ολοήμερη συμμετοχή στην Ηλιαία.³⁹ Έδιναν όρκο ότι θα τηρήσουν αμεροληψία, όμως η μετριοπάθεια και η νηφαλιότητα στη λήψη της τελικής απόφασης επαφιόταν στην ιδιοσυγκρασία του καθενός. Μονάχα ο περιορισμός στο κατώτερο όριο ηλικίας (30 ετών) για να κληρωθεί κάποιος δικαστής έδινε κάποια αμυδρή εγγύηση πείρας και ωριμότητας. Ωστόσο οι περισσότεροι παρασύρονταν από τους ισχυρισμούς και τα δικανικά παιχνίδια των αντιδίκων ώστε να είναι ευάλωτοι σε κολακειές ή όποιο άλλο μέσο επινοούσαν εκείνοι προκειμένου να διαθέσουν ευνοϊκά τους ενόρκους υπέρ της υπόθεσής τους. Τέλος, η ανυπαρξία ενός γραπτού κώδικα με σαφώς καθορισμένες ποινές ανάλογες προς τα συγκεκριμένα αδικήματα ή παραβάσεις, επέτρεψε να επιβάλλονται ανεπανόρθωτα ή πολύ ήπια πρόστιμα για παραπλήσιες υποθέσεις.

Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να μας διαφύγει η σπουδαιότητα του θεσμού των λαϊκών δικαστηρίων και της *εφέσεως*, έτσι όπως τα καθιέρωσε ο Σόλων προκειμένου να προστατέψει τους απλούς πολίτες από την αυθαιρεσία των αρχόντων. Εφόσον στην αθηναϊκή δημοκρατία την εξουσία είχε ο λαός, κατ' επέκτασιν και στην Ηλιαία δίκασε ο ίδιος ο Αθηναϊκός λαός που είχε κληθεί για ν' απονεμίει δικαιοσύνη. Γι' αυτό κι οι ρήτορες απευθύνονταν στο δικαστήριο προσφωνώντας τους στο δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο: *‘Εσείς’*, δηλαδή *‘εσείς όλοι οι αθηναίοι πολίτες’*. Όσοι ένιωθαν ότι αδικούνται είτε από τους άρχοντες είτε από συμπολίτη, προσέφευγαν στο αντιπροσωπευτικό σώμα του λαού για την τελική κρίση. Οι ανώτεροι αξιωματούχοι δεν μπορούσαν ν' ασκούν αυθαίρετη εξουσία ανενόχλητοι διότι γνώριζαν ότι το σύνολο των πολιτών αργότερα θα τους ελέγξει. Όπως σωστά παρατηρήθηκε *‘κανείς άρχων δεν μπορούσε πια να προβαίνει σε ενέργειες που βρίσκονταν έξω από τα πλαίσια του νόμου, γιατί ήξερε καλά ότι η δικαστική εξουσία θα ακύρωνε έπειτα αυτές τις αποφάσεις του’*.⁴⁰ Μ' αυτόν τον τρόπο η μετέπειτα διεύρυνση του θεσμού των λαϊκών ορκωτών δικαστηρίων καθιέρωσε στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα το *‘κράτος δικαίου’*.

³⁹ Glotz, G., ο.π., σελ.248-9

⁴⁰ Δημάκης Π., ο.π., σελ.542

Δ. Ποινικό δίκαιο: είδη φόνων, δικαστήρια και διαδικασία

Στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο ο φόνος ανήκε στη δικαιοδοσία του ιδιωτικού δικαίου. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε τον ξεχωριστό χαρακτήρα του νόμου για την ανθρωποκτονία, ο οποίος διαφέρει από το σύνολο των υπολοίπων νόμων στο αττικό δίκαιο, εξαιτίας της συνεχιζόμενης άμεσης συσχέτισής του με την οικογένεια και τη θρησκεία.⁴¹ Αρμόδια για να ρυθμίσουν το θέμα ήταν τα μέλη της οικογένειας, είτε ιδιωτικά με αυτοδικία, είτε αναλαμβάνοντας να προσαγάγουν τον φονιά στα επίσημα όργανα απονομής δικαιοσύνης με σκοπό τη διεξαγωγή δίκης.

Η δολοφονία ενός ανθρώπου από άλλο μέλος της ίδιας κοινότητας θεωρείτο προσβολή καταρχάς εναντίον του θύματος, και δευτερευόντως εναντίον των υπολοίπων μελών της οικογένειας. Όπως η αρχική αδικία αποκτούσε συλλογικές διαστάσεις, έτσι και το χρέος για την τιμωρία του δολοφόνου έπεφτε στο σύνολο της οικογένειας. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι η ψυχή του φονευμένου απαιτούσε αντιστάθμισμα για όλα τα αγαθά που στερήθηκε, ενώ ο δολοφόνος συνέχιζε να τ' απολαμβάνει. Ο νεκρός, ακόμη και στον άλλο κόσμο, ένιωθε οργή η οποία θα έπεφτε στους συγγενείς του αν δεν έπαιρναν εκδίκηση. Αν το θύμα, λίγο πριν πεθάνει, έδινε συγχώρεση στον φονιά, μόνον τότε ο δολοφόνος ήταν ελεύθερος από κάθε απαίτηση, μιας και η ψυχή του φονευμένου δεν θα ένιωθε πια θυμό. Κατά τη διάρκεια της ομηρικής εποχής, ο φονιάς είχε τη δυνατότητα να πληρώσει αποζημίωση στους συγγενείς του θύματος, κι έτσι να γλιτώσει περαιτέρω συνέπειες. Ωστόσο, μια υποβόσκουσα δυσαρέσκεια εναντίον του, ακόμη και μνησικακία, συνέχιζε να υφίσταται. Ο φονιάς αποτελούσε μια πιθανή πηγή προβλημάτων, γεννούσε αισθήματα ανησυχίας. Και κάθε φορά που ξεσπούσε αναταραχή, λιμός, πόλεμος, η κοινωνία ήξερε πού να ρίξει την ευθύνη: ο αποδιοπομπαίος τράγος είχε βρεθεί. Μονάχα η εξορία, η απομάκρυνσή του δηλαδή από την κοινότητα, μπορούσε να διευθετήσει οριστικά το ζήτημα. Γι' αυτό και στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα ο φονιάς δεν είχε τη δυνατότητα να πληρώσει αποζημίωση στους συγγενείς του θύματος, όπως γινόταν παλιότερα. Έπρεπε να εξοριστεί ή και να θανατωθεί, αναλόγως την κατηγορία φόνου.

⁴¹ Για τη θεϊκή καταγωγή του νόμου για τις ανθρωποκτονίες και των ειδικών δικαστηρίων των επιφορτισμένων να κρίνουν τέτοιες υποθέσεις βλ. Glotz, G., ο.π., σελ.242-5, και Garner, R., ο.π., σελ.35.

Οι αιώνες που μεσολάβησαν μεταξύ της Ομηρικής εποχής και του 5^{ου} αιώνα ήταν γεμάτοι αναταραχές, πολέμους, πείνα, εμφύλιες διαμάχες καθώς η πόλις διαμορφωνόταν. Μέσα σ' αυτό το γενικότερο κλίμα καταστροφών, οι άνθρωποι έψαχναν να βρουν μια απτή αιτία, στην οποία θα μπορούσαν να φορτώσουν όλη την ευθύνη. Έτσι, τα αισθήματα ανασφάλειας και ανησυχίας μετατράπηκαν στον τρόπο που γεννά η θέα του δολοφόνου. Αυτός ο τρόμος ήταν δεισιδαιμονικής προέλευσης και βρήκε την έκφρασή του στο *μιάσμα*, στη μόλυνση που κουβαλά ο δολοφόνος όταν χύσει ξένο αίμα.⁴² Το *μιάσμα* είχε την τάση να εξαπλώνεται από τον δολοφόνο προς όλους όσους τον συναναστρέφονταν, αλλά και σε ολόκληρη την κοινότητα η οποία κινδύνευε να καταστραφεί, εάν δεν λαμβάνονταν μέτρα για την προσαγωγή του εγκληματία στο δικαστήριο. Οι οδυνηρές συνέπειες του μιάσματος απεικονίζονται πολύ παραστατικά στην τραγωδία του Σοφοκλή *‘Οιδίπους Τύραννος’* όπου ολόκληρη η Θήβα υποφέρει επειδή ο φονιάς του Λαίου έμεινε ατιμώρητος. Ο A.Biscardi πάλι, επισημαίνει τον καθοριστικό ρόλο του μαντείου των Δελφών στη νομοθεσία περί ανθρωποκτονιών.⁴³ Η καθιέρωση της αρχής της μιαιρότητας των δολοφόνων και οι τυπικές τελετουργίες για τον καθαρισμό τους αποδίδονται στη λατρεία του Απόλλωνα. Στις *Ευμενίδες*, ο νεαρός θεός, προκειμένου να στηρίξει την αθωότητα του Ορέστη στο δικαστήριο του Άρειου Πάγου, προβάλλει το επιχείρημα ότι αφού εξάγνισε ο ίδιος τον μητροκτόνο, ο Ορέστης δεν προκάλεσε καμία συμφορά σ' όποιον τον συναναστράφηκε. Άλλωστε κι η Αθηνά συμφωνεί ότι ο δολοφόνος δεν προκάλεσε κανένα μιάσμα στον βωμό της.

* Ο *Νόμος του Δράκοντα* αποτελεί την πρώτη γραπτή νομοθετική πηγή στην Αθήνα του 7^{ου} αιώνα, απ' όπου αντλούμε πληροφορίες για τις ανθρωποκτονίες και τις διαδικασίες που λάμβαναν χώρα. Ο Biscardi παρατηρεί ότι αυτή δεν ήταν η πρώτη 'αυταρχική' παρέμβαση του κράτους εφόσον είχε προηγηθεί η 'κοσμική' δραστηριότητα της θρησκευτικής εξουσίας μέσα από τις ερμηνείες των θεϊκών αποφάνσεων και βουλών που έδιναν οι ιερείς του θεού.⁴⁴

⁴² Για την καταγωγή και τη φύση του μιάσματος καθώς και τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες που έθρεψαν αυτήν την αντίληψη, ακολουθήσαμε τις παρατηρήσεις του Arthur Adkins στο *'Merit and Responsibility'*, 1960, The University of Chicago Press, σελ.91-105

⁴³ Biscardi, A., *'Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο'*, σελ.443

⁴⁴ Biscardi, A., *'Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο'*, σελ.444

* Την εκδίκηση εναντίον του φονιά, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα νόμο, είχαν χρέος να ικανοποιήσουν τα άρρενα μέλη της οικογένειας και ένας ευρύς κύκλος συγγενών, ξεκινώντας από τον πλησιέστερο ενήλικο συγγενή. Ουσιαστικά στην πράξη αυτό σήμαινε ότι μόνον ο τελευταίος θα αναλάμβανε δράση κατά του δολοφόνου, ενώ οι συγγενείς του θα προσέφεραν την υποστήριξή τους προς αυτόν, αν χρειαζόταν. Θετικό βήμα για την άρση της δίωξης αποτέλεσε η πρόβλεψη από τον Νόμο για παροχή συγχώρεσης ('αιδέσεως') στον δολοφόνο από τους συγγενείς ή από μέλη της φυλής του δολοφονηθέντος, υπό ορισμένες προϋποθέσεις.

Πρώτον, έπρεπε ο φόνος να χαρακτηριζόταν ακούσιος ('μη εκ προνοίας') από τους άρχοντες, πράγμα που σημαίνει ότι αναγνωριζόταν στον φονιά η έλλειψη κακής πρόθεσης. Δεύτερον, ο δολοφόνος συμφωνούσε με τους συγγενείς να αποφύγει την τιμωρία καταβάλλοντας χρηματικό αντίτιμο, την ποινή.

* Σε αντίθετη περίπτωση, η νομική διαδικασία που ακολουθούσαν οι συγγενείς του νεκρού ήταν, πρώτα, να διακηρύξουν στην Αγορά το όνομα του δολοφόνου. Έπειτα πήγαιναν στον άρχοντα βασιλέα, υπεύθυνο για τις ανθρωποκτονίες, για να υποβάλουν μήνυση ('δίκην φόνου'). Ο βασιλιάς προέβαινε κι αυτός σε διακήρυξη εναντίον του δολοφόνου, ο οποίος υποχρεούταν να απέχει από όλες τις εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής (θρησκευτικές γιορτές και τελετές, Αγορά, συνελεύσεις του δήμου, συμμετοχή στα δικαστήρια). Ουσιαστικά υφίστατο στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων ('απμία'), είχε όμως το δικαίωμα να ασκεί ιδιωτικά τις ασχολίες του μέχρι να εκδικαστεί η υπόθεση. Ο αποκλεισμός του φονιά από τη δημόσια ζωή αποσκοπούσε κυρίως στην προστασία των υπολοίπων μελών της κοινωνίας από το μiasma που κουβαλούσε εκείνος. Επίσης, η προσωρινή στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων θεωρούταν αποτρεπτικό μέτρο για επίδοξους δολοφόνους.

* Αν, παρ' όλες τις απαγορεύσεις, ο δολοφόνος σύχναζε στην Αγορά ή τον έβλεπαν να επισκέπτεται μέρη απαγορευμένα, τότε οποιοσδήποτε πολίτης είχε δικαίωμα βάσει της διαδικασίας της 'απαγωγής' να τον συλλάβει και να τον παραδώσει στους Ένδεκα, ένα σώμα επιφορτισμένο με την καταστολή του εγκλήματος. Εκείνοι τον έκλειναν στη φυλακή μέχρι να δικαστεί για την παραβίαση της διακήρυξης. Συνήθως όμως ο δολοφόνος ζούσε ελεύθερος μέχρι τη δίκη της ανθρωποκτονίας. Δεν υπήρχε μεγάλη ανησυχία μήπως ο ένοχος δραπετεύσει

εφόσον αν αποφάσιζε μόνος του να αυτοεξοριστεί τότε γλίτωνε την κοινότητα από το βάρος του μιάσματος. Αν πάλι βρισκόταν εντός Αττικής, δεν θα ήταν δύσκολο να ανακαλυφθεί, εφόσον όλοι θα τον απέφευγαν εξαιτίας του φόβου της μόλυνσης. Αυτά σε περίπτωση που ο δολοφόνος ήταν μέλος της ίδιας πόλης. Αν πάλι, κάποιος ξένος σκότωνε Αθηναίο πολίτη και μετά κατέφευγε σε άλλη πόλη, τότε οι συγγενείς του νεκρού είχαν δικαίωμα να συλλάβουν τρεις οποιουσδήποτε πολίτες της πόλης στην οποία βρισκόταν ο φερόμενος ως δολοφόνος, και να τους κρατήσουν σαν 'ομήρους' μέχρις ότου η πόλη εξέδιδε τον δολοφόνο στην Αθήνα για να δικάσσει ή αποδείκνυε ότι δεν του παρείχε καταφύγιο.

* Σύμφωνα με τους Αθηναϊκούς νόμους των κλασικών χρόνων, τα είδη φόνων ταξινομούνταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τους νόμιμους ('φόνος δίκαιος') και τους μη νόμιμους φόνους. Στην κατηγορία των νόμιμων φόνων, όσους δηλαδή η κοινωνία και το Κράτος θεωρούσαν δικαιολογημένους, ανήκαν οι εξής περιπτώσεις θανατώσεων: των αθλητών που φονεύονταν κατά τη διάρκεια αγώνα από τον αντίπαλό τους, των στρατιωτών που κατά τη διάρκεια της μάχης σκοτώνονταν από συμπολίτες τους, οι οποίοι τους θεώρησαν λανθασμένα σαν εχθρούς και όσων ασθενών πέθαιναν κατά τη διάρκεια της θεραπείας τους από έναν γιατρό. Στους νόμιμους φόνους συμπεριλαμβάνονταν κι όσες περιπτώσεις αφορούσαν στη νόμιμη άμυνα. Ο άντρας που δεχόταν επίθεση και αμυνόμενος σκότωνε τον αντίπαλό του δεν υπόκειτο σε καμία ποινή, όφειλε όμως ν' αποδείξει ότι δεν έδωσε το πρώτο χτύπημα.⁴⁵ Δικαιολογημένοι ήταν επίσης κι οι φόνοι του ληστή που έστηνε ενέδρα στο δρόμο και του διαρρήκτη που έμπαινε στα σπίτια για να κλέψει. Ο κύριος κάποιου οίκου είχε δικαίωμα να σκοτώσει όποιον έβρισκε να έχει ερωτική επαφή με τα θηλυκά μέλη της οικογένειάς του, ακόμη και με την παλλακίδα του. Άξιοι νόμιμου φόνου κρίνονταν κι όσοι ήθελαν να καταργήσουν το πολίτευμα της δημοκρατίας ή προσπαθούσαν να επιβάλλουν τυραννία. Τέλος, αν κάποιος ένοχος για ανθρωποκτονία είχε εξοριστεί κι έπειτα από λίγο καιρό τον έβλεπαν εντός της πόλης, είχε δικαίωμα ο κάθε πολίτης να τον σκοτώσει.⁴⁶

⁴⁵ Τέτοια υπήρξε η περίπτωση του Οιδίποδα, όπως περιγράφει ο ίδιος το περιστατικό. Πρβλ. σχετικά τους στίχους του *Οιδίποδα Τυράννου*.

* Αν θελήσουμε να κρίνουμε τα είδη των νόμιμων φόνων στην Αθήνα εκείνων των χρόνων, σύντομα αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η κατηγορία δικαιολογούσε πολλά εγκλήματα τα οποία σήμερα τιμωρούνται από τον Νόμο (όπως το παράδειγμα της νόμιμης άμυνας εναντίον διαρρήκτη ή μοιχού). Θα πρέπει όμως να έχουμε κατά νου ότι ο αθηναϊκός Νόμος αντανakλούσε τις κυρίαρχες αντιλήψεις μιας κοινωνίας που βρισκόταν ακόμη πολύ κοντά στην παράδοση της αυτοάμυνας. Με το πέρασμα των χρόνων, το Κράτος σταδιακά παίρνει τα ηνία της εξουσίας από την κοινωνία της ομηρικής εποχής, κι έτσι από προαιρετικός ρυθμιστικός παράγοντας μετατρέπεται σε μοναδικό φορέα απονομής δικαιοσύνης. Ουσιαστικά αφαιρεί από τους πολίτες το δικαίωμα να καταφεύγουν στη βία λόγω αυτοδικίας, υιοθετώντας το ίδιο το δικαίωμα για άσκηση βίας μέσω της οργανωμένης ποινικής διαδικασίας.⁴⁶ Έτσι, όταν το ίδιο το κράτος αναγνωρίζει στον πολίτη το δικαίωμα να σκοτώνει υπό ορισμένες περιστάσεις, αυτό καταδεικνύει ότι η αθηναϊκή κοινωνία ως προς αυτό το σημείο ήταν ακόμη πρωτόγονη.⁴⁷

* Σχετικά με τη δεύτερη κατηγορία φόνων, δηλαδή τους μη νόμιμους, ο A. Biscardi διακρίνει τα εξής είδη:⁴⁸

α) Φόνος *εκούσιος* ή *εκ προνοίας*, το είδος που σήμερα ονομάζουμε φόνο *εκ προμελέτης*. Γι' αυτόν η τιμωρία ήταν η θανάτωση. Η μόνη εναλλακτική λύση για τον δολοφόνο ήταν να φύγει οικειοθελώς από τη χώρα, όποτε και δημευόταν η περιουσία του.

β) Φόνος *ακούσιος*, στον οποίο απουσιάζει η πρόθεση φόνου. Εδώ διακρίνουμε δυο υποκατηγορίες: τον φόνο που έγινε χωρίς προμελέτη (*μη εκ προνοίας*) από τυχαίο συμβάν, και αυτόν που συντελέστηκε ηθελημένα αλλά σε ώρα παραφοράς. Η ποινή γι' αυτούς τους φόνους ήταν η εξορία. Ο δολοφόνος μπορούσε να κρατήσει την περιουσία του και να ζήσει ελεύθερος εκτός σε άλλη πόλη της Ελλάδας μέχρι το τέλος της ζωής του, όφειλε όμως να αποφεύγει τους μεγάλους αγώνες και τις θρησκευτικές γιορτές όπου σύχναζε πολύς κόσμος. Για τους *ακούσιους* φόνους, όπως προαναφέραμε, υπήρχε πρόβλεψη για παροχή συγγνώμης από τα άρρενα μέλη της οικογένειας του θύματος, αν συμφωνούσαν όλα πάνω σ' αυτό. Αν απουσίαζαν οι στενοί ή

⁴⁶ Biscardi, A., ο.π., σελ.448

⁴⁷ MacDowell, D., ο.π., σελ.178

⁴⁸ Biscardi, A., ο.π., σελ.453 κ.ε.

ευρύτεροι συγγενείς τότε οι εφέτες είχαν δικαίωμα να επιλέξουν δέκα μέλη από τη φρατρία του θύματος για να κρίνουν αν άξιζε να δοθεί συγγνώμη στον ακούσιο δολοφόνο. Η παροχή συγγνώμης δεν μπορούσε να ανακληθεί.

✧ Απ' όσα εκτέθηκαν για τους μη νόμιμους φόνους, γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η δεύτερη κατηγορία των ακούσιων φόνων ήταν ευρύτερη και περιλάμβανε περιπτώσεις που θα κρίνονταν ως εκούσιες από τα σύγχρονα δικαστήρια. Ο Biscardi χρησιμοποιεί σαν παράδειγμα ~~την περίπτωση του Πατρόκλου, ο οποίος σκότωσε κάποιον πάνω στα νεύρα του επειδή τον~~ νίκησε στο παιχνίδι των πεσσών. Αν αυτή η υπόθεση δικαζόταν σύμφωνα με τον Αθηναϊκό νόμο του 7^{ου} αιώνα, μάλλον θα χαρακτηριζόταν ως ανθρωποκτονία ακούσια εφόσον εξέλειπε η πρόθεση. Ο δολοφόνος χτύπησε κινούμενος από παρόρμηση της στιγμής. Γι' αυτό κι ο πατέρας του Πάτροκλου, θέλοντας να προλάβει απόπειρες αυτοδικίας από πλευράς των συγγενών του θύματος, οδήγησε ο ίδιος τον γιο του στην εξορία παραδίδοντάς τον στον Πηλέα.

Σημαντική για την εξέλιξη της εγκληματολογικής σκέψης υπήρξε η συμβολή των δύο μεγάλων φιλοσόφων, του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη, οι οποίοι ενέταξαν σε κατηγορίες τόσο τις άδικες πράξεις όσο και τους παραβάτες. Προσπάθησαν να διακρίνουν τα αίτια, τους παράγοντες που οδηγούν το άτομο στην παραβίαση των κανόνων κι όρισαν ως ελαφρυντικά την ψυχική κατάσταση του δράστη τη στιγμή της διάπραξης (οργή, θυμός), αλλά και ως επιβαρυντικούς παράγοντες την έλλειψη κατάλληλης αγωγής, την πλεονεξία, την απληστία και την υπέρμετρη φιλοδοξία (Πλάτωνος *Νόμοι*, 866 επ.). Διέβλεψαν επίσης την ύπαρξη προσωπικής βούλησης (αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει 'προαίρεσις') στον δράστη η οποία τον ωθεί στον σχεδιασμό και τη διάπραξη του εγκλήματος. Οι δύο φιλόσοφοι ασχολήθηκαν και με τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της ποινής, η οποία δεν θα έπρεπε να έχει χαρακτήρα ανταποδοτικό ή εκδικητικό, αλλά θα στόχευε στη βελτίωση του δράστη ώστε να επιτευχθεί κοινωνικό όφελος.

✧ Την πρώτη συστηματική μελέτη πάνω στο θέμα των ανθρωποκτονιών, ηθελημένων και αθέλητων, έκανε ο Πλάτωνας στους *Νόμους* του. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης για τους κανόνες που θα πρέπει να διέπουν τους ακούσιους φόνους, εξετάζει τον ρόλο του θυμού τη στιγμή της δολοφονίας και διακρίνει δύο υποκατηγορίες: πρώτον, τους φόνους που

διαπράττονται υπό την επήρεια θυμού αλλά κατόπιν ο ένοχος μετανιώνει για την πράξη του. Εξετάζοντας προσεκτικότερα αυτές τις συνθήκες, ο φιλόσοφος αναγνωρίζει ότι, αν κάποιος θέλει να είναι αντικειμενικός, τότε η συγκεκριμένη πράξη δεν είναι εντελώς αθέλητη.⁴⁹ Έπειτα, υπάρχουν οι φόνοι που εκτελέστηκαν υπό το κράτος θυμού χωρίς όμως ο δολοφόνος να νιώσει αργότερα μεταμέλεια (φόνοι διαπραττόμενοι *θυμῶ* και *κατά θυμόν*, *Νόμοι* 865b-866e). Για να θεωρηθεί μια ανθρωποκτονία ηθελημένη (*εκούσια*) δεν θα πρέπει να έχει τελεστεί σε ώρα παραφοράς. ~~Εκούσιοι φόνοι είναι όσοι συντελέστηκαν άδικα και κατόπιν προμελέτης. Θέτοντας~~

αυτή τη διάκριση, μεριμνά για την κλιμακούμενη αυστηρότητα στις ποινές οι οποίες θα αποδίδονται αναλόγως του είδους φόνου: «σ' εκείνους που σκότωσαν εκ προμελέτης και σε κατάσταση οργής να επιβάλλουμε βαρύτατες ποινές, σ' όσους πάλι σκότωσαν χωρίς να το προμελετήσουν και ξαφνικά, ελαφρότερες» (*Νόμοι*, 862d-863a). Για τον καθορισμό της ποινής, ο Πλάτωνας πρέσβευε ότι αυτή πρέπει να αποτελεί συνάρτηση της πράξης και της προσωπικότητας του δράστη. Η ποινή κατά την πλατωνική φιλοσοφία είχε σημασία θεραπευτική, ήταν δηλαδή ένα μέσον κάθαρσης της ψυχής του εγκληματία και ηθικής βελτίωσης. Εφόσον το άτομο, ο δράστης ήταν επιδεκτικός μαθήσεως και θεραπείας, θα έπρεπε να εγκλείεται σε χώρο ειδικά διαμορφωμένο, το 'σωφρονιστήριο', μέχρις ότου εκτίσει την ποινή του με σκοπό να θεραπεύσει την ασθένεια της ψυχής του που τον οδήγησε στο έγκλημα.

Ο Πλάτωνας διαβλέπει επίσης και τα βαθύτερα ψυχικά ελατήρια πίσω από τις προμελετημένες δολοφονίες που είναι, κατά κύριο λόγο, η υπερβολική αγάπη για τον πλούτο, η υπέρμετρη φιλοδοξία που γεννά τον φθόνο στις ψυχές των ανθρώπων. Αν αυτές οι τάσεις, αντί να ξεριζωθούν από την ανθρώπινη ψυχή μέσω της επιμελημένης αγωγής και της ευρύτερης καλλιέργειας, τύχει να συνδυαστούν με βεβαρημένες κληρονομικές καταβολές, τότε οι συνέπειες για το άτομο και την κοινωνία είναι ολέθριες.⁵⁰ Ο φιλόσοφος δεν αγνόησε και τη φτώχεια ως πιθανό παράγοντα εγκληματογένεσης εφόσον όσοι ζουν σε συνθήκες ανέχειας αναγκάζονται προκειμένου να εξασφαλίσουν τον καθημερινό τους βίο να παραστρατούν.

⁴⁹ Κατά τον Biscardi σ' αυτούς τους συλλογισμούς του Πλάτωνα εντοπίζονται οι απαρχές μιας επανεξέτασης και επανατοποθέτησης του ζητήματος ηθελημένος-αθέλητος φόνος καθώς και της ηθικής ευθύνης που απορρέει για τον δολοφόνο. Βλ. Biscardi, A., ο.π., σελ.475

Με τον Αριστοτέλη διαγράφεται ξεκάθαρα πλέον η κατηγοριοποίηση των πράξεων ανάλογα την ψυχική διάθεση του ανθρώπου που ενεργεί. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο φιλόσοφος θέτει εκ νέου τις προϋποθέσεις για τη διάκριση των πράξεων σε *εκούσιες* και *ακούσιες*.⁵¹ Οι δεύτερες είναι όσες γίνονται υπό *εξωτερική βία*, από *αμάθεια* ή από *άγνοια*. Ο Αριστοτέλης καθορίζει επίσης τις ιδιαίτερες περιστάσεις υπό τις οποίες εκτελείται μια πράξη. Αυτές είναι ο δράστης, η ίδια η πράξη, η περίπτωση ή οι συνθήκες υπό τις οποίες τελέστηκε, ενώ μερικές φορές πρέπει να συνυπολογίζονται και το όργανο μέσω του οποίου έγινε η πράξη, το ελατήριο του δράστη

(λ.χ. για να σωθεί) και ο τρόπος (π.χ. με ηρεμία ή με οργή). Οι πράξεις που έγιναν από πάθος ή από επιθυμία είναι *εκούσιες* κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο: 'το *εκούσιο* είναι εκείνο το οποίο έχει την αρχή του στον δράστη όταν γνωρίζει τις ιδιαίτερες συνθήκες της πράξης'. Επομένως, δεν είναι σωστό να χαρακτηρίζουμε ως *αθέλητες* τις πράξεις που τελέστηκαν υπό το κράτος θυμού (εφόσον ο θυμός είναι ένα συναίσθημα που γνωρίζει καλά ο κάθε άνθρωπος και εδρεύει εντός του).

* Από εγκληματολογική άποψη ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάκριση των βλαβερών πράξεων σε τέσσερις κατηγορίες (με βάση τα στοιχεία της άγνοιας και της προαίρεσης):⁵²

α) στα *σφάλματα από άγνοια*, όσα δηλαδή πράττει ο άνθρωπος χωρίς να γνωρίζει ούτε το πρόσωπο ούτε το μέσον ούτε το αποτέλεσμα της πράξης του. Πρόκειται για *αμάρτημα*, όπως για παράδειγμα, εάν κάποιος εκτελώντας μια εργασία, χτυπήσει κατά λάθος συνάνθρωπό του χωρίς να γνωρίζει ότι αυτός βρισκόταν εκεί,

β) στα *ατυχήματα*: είναι οι βλάβες που προκαλεί κάποιος έξω από τους υπολογισμούς του, δηλαδή θέλει να εκτελέσει μια πράξη αλλά στην πορεία κάτι πάει στραβά και το αποτέλεσμα αποβαίνει ζημιογόνο για κάποιο τρίτο πρόσωπο,

γ) τα *αδικήματα*: είναι οι βλάβες που κάνει κάποιος ενώ γνωρίζει ότι η πράξη του είναι ζημιογόνος ή καταστρεπτική για τον άλλο. Σ' αυτή την τελευταία κατηγορία, ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο υποκατηγορίες ανάλογα την ύπαρξη ή μη της *προμελέτης*. Λέει λοιπόν ο

⁵⁰ Πλάτωνος 'Νόμοι' (862d-863a και 870a), όπως αναφέρονται στο Φαρσεδάκη, Ιακ., 'Η Εγκληματολογική Σκέψη από την Αρχαιότητα ως τις Μέρες μας', τ. Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990, σελ.43-47

⁵¹ Αριστοτέλους 'Ηθικά Νικομάχεια', βιβλίο Γ', κεφ. Α' και Β', στο 'Αριστοτέλους Άπαντα', Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, σελ.369-374

φιλόσοφος ότι όσες βλάβες διαπράττονται χωρίς προμελέτη, όπως λ.χ. όσα γίνονται από έξαψη ή από άλλα πάθη είναι μεν άδικες πράξεις, όμως οι δράστες δεν είναι ακόμη άδικοι ή πονηροί εφόσον η βλάβη δεν προήλθε από μοχθηρία της ψυχής. Αυτά τα άτομα δεν διαθέτουν συνείδηση της αντικοινωνικής συμπεριφοράς τους και γι' αυτό πρέπει να συγχωρούνται.

Τελευταίο κατατάσσει ο Αριστοτέλης το *κακούργημα* το οποίο διαφέρει από τα υπόλοιπα είδη βλάβης ως προς αυτό το βασικό στοιχείο της προαίρεσης και της πονηρής φύσης του δράστη. ~~Όσοι λοιπόν εκτελούν πράξεις αντικοινωνικές κατόπιν προμελέτης και με διάθεση επιβουλής, αυτούς ονομάζει ο φιλόσοφος άδικους στους οποίους δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα της συγχώρεσης.~~

Η συμβολή των δυο φιλοσόφων στη μετέπειτα εξέλιξη των θεσμών δικαίου υπήρξε μείζονος σημασίας, ιδιαίτερα σε ότι αφορούσε στην καταγραφή και κατηγοριοποίηση των δίκαιων και αδίκων πράξεων, στον εντοπισμό της ιδιαίτερης αυτής ψυχικής κατάστασης του δράστη όταν διαπράττει αδίκημα εν γνώσει του ή από αμάθεια ή άγνοια ή πάθος. Σημαντικότερη ήταν επίσης και η θεωρητική θεμελίωση της αντιμετώπισης του δράστη με ποινές, νουθεσίες ακόμη και με συγχώρεση αναλόγως τον βαθμό ευθύνης του που εξαρτάται από την ύπαρξη ή μη της προαίρεσης να αδικήσει. Ο Αριστοτέλης πάλι που έκανε διάκριση ανάμεσα σε *εγκληματίες από συνήθεια* και *από περίσταση*, θεωρούσε ότι η επανεκπαίδευση των πρώτων με σκοπό την ομαλή επανένταξή τους στην κοινωνία ήταν εξαιρετικά δυσχερές, αν όχι αδύνατη. Πολύ ενδιαφέρουσα για το ανθρωπιστικό της περιεχόμενο είναι η σημασία που προσδίδει ο Πλάτωνας στην κατάλληλη αγωγή από την τρυφερή ηλικία με σκοπό κάθε μελλοντική σκέψη και πράξη του ανθρώπου να συνάδει με την ιδέα της αρετής και της δικαιοσύνης. Για τον Αριστοτέλη εξάλλου, η αρετή δεν είναι μόνο μια ιδέα που θεμελιώνεται στο θεωρητικό επίπεδο της γνώσεως, αλλά μεταφράζεται σε πράξεις ενάρτετες που εκτελεί ο άνθρωπος με πλήρη επίγνωση και πρόθεση ότι κάνει κάτι δίκαιο, και τέλος με σταθερότητα και πίστη ότι εκτελεί το σωστό. Δίκαιος γίνεται ο άνθρωπος όταν δρα με γνώμονα τη δικαιοσύνη και επαναλαμβάνει συχνά τις δίκαιες πράξεις.⁵³

⁵² Αριστοτέλους 'Ηθικά Νικομάχεια', βιβλίο Ε', κεφ. Ι', ο.π., σελ.451-2

⁵³ Αριστοτέλους 'Ηθικά Νικομάχεια', βιβλίο Β', κεφ. Γ', ο.π., σελ.355-6

Επιστρέφοντας στους σύγχρονους ερευνητές, ο D. MacDowell παρατηρεί ότι για τους Αθηναίους «η πρόθεση διαδραματίζει έναν τόσο κρίσιμο ρόλο στο επί της ανθρωποκτονίας δίκαιό τους. Όμως η διάκριση μεταξύ εσκεμμένης και ακούσιας ανθρωποκτονίας παρέμεινε χονδροειδής σύμφωνα με τα δικά μας μέτρα».⁵⁴ Υπήρχε όμως μια ακόμη διάκριση μεταξύ προσχεδιασμού ('βούλευσις') και δολοφονίας που διέπραττε κάποιος με τα ίδια του τα χέρια. Έτσι, στο δικαστήριο μπορούσε να βρεθεί ένοχος για δολοφονία κάποιος που είχε προσχεδιάσει ένα έγκλημα ακόμη κι αν δεν το είχε εκτελέσει ο ίδιος αλλά έβαζε άλλον να το κάνει, ή ακόμη κι αν μια πράξη του έφερε ως αποτέλεσμα τον θάνατο κάποιου, έστω κι αν και δεν υπήρχε πρόθεση για ανθρωποκτονία.⁵⁵ Επίσης, στον Αθηναϊκό Νόμο περί ανθρωποκτονιών, ήταν σοβαρότερο έγκλημα η δολοφονία Αθηναίου πολίτη παρά ξένου ή δούλου. Με παρόμοιο σκεπτικό, ο Πλάτωνας (Νόμοι 869 b-c) θεωρεί ότι η μητροκτονία και η πατροκτονία είναι τόσο σοβαρά εγκλήματα που ακόμη κι αν διαπράττονται υπό συνθήκες νόμιμου φόνου πρέπει να εξαιρούνται απ' αυτήν την κατηγορία. Δεν γνωρίζουμε αν οι προτάσεις του Πλάτωνα αντανakλούν τη νομική πραγματικότητα της εποχής του, αλλά από διαφορετική μεταγενέστερη πηγή πληροφορούμαστε ότι, αν και οποιοσδήποτε κατηγορούμενος για φόνο είχε το δικαίωμα να επιλέξει οικειοθελώς την εξορία μετά την πρώτη του αγόρευση για να γλιτώσει αυστηρότερη ποινή, ο κατηγορούμενος για τον φόνο των γονιών του όφειλε να παραμείνει μέχρι το τέλος της ακροαματικής διαδικασίας για ν' ακούσει την ετυμηγορία. Αυτό το κλίμα αντανakλά και η τραγωδία του Σοφοκλή *Οιδίππου Τύραννος*. Εκτός του ότι οι μελετητές ερίζουν για το αν ο Οιδίποδας είναι ένοχος φόνου δίκαιου λόγω αυτοάμυνας ή φόνου ακούσιου (σκότωσε τον Λαίο πάνω στον θυμό του χωρίς πρόθεση), η περίπτωσή του σύμφωνα με τον Πλάτωνα, είναι τόσο σοβαρή ώστε δεν του επιτρέπεται να πάρει τον δρόμο της εξορίας όπως επιθυμεί αρχικά. Ο Κρέων του επιβάλλει να περιμένει την ετυμηγορία του λαού της Θήβας.⁵⁶

Αυτές οι διακρίσεις αφορούσαν και στα είδη των δικαστηρίων που είχαν δικαιοδοσία να κρίνουν μια υπόθεση φόνου. Πρωταρχικά, όπως έχουμε δει στην Αθήνα των αρχαϊκών χρόνων,

⁵⁴ MacDowell, D., ο.π., σελ.180

⁵⁵ Στην τελευταία περίπτωση αναφέρεται ο 6^{ος} λόγος του Αντιφώντα ('Περί του χορευτού') όπως αναφέρεται στον D. MacDowell, ο.π., σελ.180

⁵⁶ Garner, R., 'Law and Society in Classical Athens', σελ.103

υποθέσεις ανθρωποκτονίας δίκασε ο Άρειος Πάγος που αποτελούνταν από ισόβια μέλη ευγενών οικογενειών. Αλλά και αργότερα κατά τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα, τις υποθέσεις εκούσιας ανθρωποκτονίας συνέχιζε να δικάζει ο Άρειος Πάγος, ο οποίος, μετά τις δραστικές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, τον 5^ο αιώνα πλέον αποτελείται από όλους όσους υπηρέτησαν την πόλη της Αθήνας ως εννέα άρχοντες. Μόλις έληγε η ετήσια θητεία τους, αποκτούσαν ισόβια το αξίωμα του Αρεοπαγίτη. Με χονδρικούς υπολογισμούς αυτό σημαίνει ότι κατά τον 5^ο αιώνα το

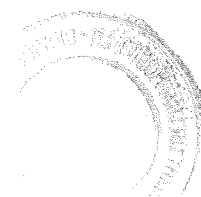
~~σώμα του Αρείου Πάγου θα αποτελούνταν από εκατό έως διακόσια μέλη περίπου, τα οποία~~
 πλέον συνεδρίαζαν μόνο τις τρεις προηγούμενες μέρες πριν την τελευταία κάθε μήνα με σκοπό να κρίνουν υποθέσεις ηθελημένης ανθρωποκτονίας. Παρ' όλους τους περιορισμούς στις δικαιοδοσίες του, ο Άρειος Πάγος συνέχιζε ν' απολαμβάνει τη φήμη του ως δικαστικό σώμα εξειδικευμένο και ικανό στην εκδίκαση των συγκεκριμένων υποθέσεων. Τα μέλη του εξάλλου, πρώην ανώτεροι αξιωματούχοι της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, είχαν αποκτήσει νομική εμπειρία από την προηγούμενη ενασχόλησή ως πρόεδροι δικαστηρίων. Σημαντική μαρτυρία για την αμεροληψία και την ικανότητα των Αρεοπαγιτών να αποδίδουν δικαιοσύνη είναι και ένας λόγος του Δημοσθένη ο οποίος αναφέρει ότι *«κανένας κατηγορούμενος που καταδικάστηκε ή μηνυτής που έχασε την υπόθεση δεν απέδειξε ποτέ ότι η ετυμηγορία ήταν άδικη»*.⁵⁷

Δίπλα στο σώμα των Αρεοπαγιτών στέκονταν οι 51 εφέτες, άνδρες μεγάλης ηλικίας (πάνω από πενήντα χρονών), οι οποίοι εκλέγονταν με κλήρο, πιθανώς από τα μέλη της Βουλής του Αρείου Πάγου. Οι εφέτες αναλάμβαναν να εκδικάσουν κι άλλα είδη φόνων, τα οποία ανάλογα την κατηγορία στην οποία ενέπιπταν, κρίνονταν σε διαφορετικά δικαστήρια. Βρίσκονταν όλα σε περίβολο ιερού αφιερωμένου σε θεότητα κι η παράδοση απέδιδε την ίδρυσή τους σε κάποιον μυθικό βασιλιά.⁵⁸ Οι υποθέσεις κρίνονταν πάντα στον υπαίθριο χώρο έξω από τον ναό με σκοπό ν' αποφευχθεί η μετάδοση της μόλυνσεως στον ιερό χώρο εξαιτίας του μιάσματος που κουβαλούσε ο δολοφόνος.

Οι ονομασίες αυτών των δικαστηρίων καταμαρτυρούν την ισχυρή συσχέτιση του νόμου περί ανθρωποκτονιών με τη θρησκευτική παράδοση και τον μύθο. Ο Άρειος Πάγος προκαλούσε

⁵⁷ Δημοσθένης, 23.66, όπως αναφέρεται στον D. MacDowell, ο.π., σελ.182

⁵⁸ Garner, R., ο.π., σελ.36

συναισθήματα θρησκευτικής ευσέβεια αφού η ίδρυσή του συνοδευόταν από ισχυρότατη μυθολογική παράδοση. Ήταν αφιερωμένος στον Άρη, αλλά περιλάμβανε επίσης έναν βωμό αφιερωμένο στην Αθηνά Αρεία και το ιερό των Ευμενίδων. Στο Δελφίνιο (ναός όπου λατρευόταν ο Απόλλων και η Άρτεμις των Δελφών) δικάζονταν όσοι φόννοι ισχυρίζονταν οι κατηγορούμενοι ότι διαπράχθηκαν νόμιμα (φόνος δίκαιος). Στο Παλλάδιο (ναός της Παλλάδας Αθηνάς) δικάζονταν οι κατηγορούμενοι για ακούσια δολοφονία, για δολοφονία δούλου ή ξένου και για ~~‘βούλεσιν’ (προσχεδιασμό) φόνου. Στη Φρεαττύδα, στον Πειραιά (εκεί δικάστηκε ο Τεύκρος~~ σύμφωνα με τον Πausανία), εκδικάζονταν οι περιπτώσεις δολοφόνων που, ενώ είχαν ήδη καταδικαστεί σε εξορία για ακούσια ανθρωποκτονία, κατηγορούνταν για διάπραξη δεύτερης σκόπιμης ανθρωποκτονίας. Ο κατηγορούμενος, εξαιτίας του φόβου του μιάσματος που τον συνόδευε, απολογούνταν μέσα σε μια βάρκα στη θάλασσα, ενώ οι εφέτες τον άκουγαν καθισμένοι στην ακτή.

✕ Επειδή ο φόνος γέμιζε φόβο την ψυχή των ανθρώπων λόγω του μιάσματος, ο Αθηναϊκός νόμος όφειλε να καλύψει κι όσες υποθέσεις ανθρωποκτονίας έμεναν ανεξιχνίαστες. Ο δολοφόνος έπρεπε να βρεθεί και να απομονωθεί για λόγους προστασίας της κοινότητας. Έτσι, στο Πρυτανείο (θρησκευτικό κέντρο της ζωής της πόλης) εκδικάζονταν υποθέσεις φόνου που είχαν διαπραχθεί από άγνωστο, από ζώο ή από άψυχο αντικείμενο. Πρόεδρος της δίκης ήταν ο βασιλεύς και μέλη οι τέσσερις φυλοβασιλείς (οι ηγέτες των παλαιών τεσσάρων αθηναϊκών φυλών). Αν πράγματι αποδεικνυόταν ότι υπεύθυνο για τον θάνατο αθηναίου πολίτη ήταν ένα ζώο ή αντικείμενο, τότε το μετακινούσαν εκτός Αττικής γης, όπως ακριβώς και τον δολοφόνο. Το ζώο ενίοτε μπορούσε να θανατωθεί. Αν έκριναν ότι η δολοφονία είχε διαπραχθεί από άγνωστο, τότε προέβαιναν σε επίσημη διακήρυξη εναντίον του αγνώστου τον οποίον εξόριζαν από την Αττική γη.

Μετά τη δημόσια διακήρυξη του φερόμενου δολοφόνου, ο βασιλεύς είχε καθήκον να διενεργήσει μέσα σε τρεις μήνες τρεις προδικασίες, μια ανά μήνα. Στον τέταρτο μήνα εκδικαζόταν η υπόθεση. Με τις προδικασίες τα αντίδικα μέρη εκφωνούσαν λόγους, και ο βασιλεύς μπορούσε μ’ αυτόν τον τρόπο να συλλέξει στοιχεία για την υπόθεση ώστε ν’ αποφασίσει ποιο δικαστήριο ήταν αρμόδιο να την κρίνει. Δινόταν, επίσης, ο απαραίτητος

χρόνος ώστε να ηρεμήσουν τα πνεύματα με σκοπό ν' αποφασίσουν νηφάλια τα δυο μέρη αν χρειαζόταν να προχωρήσουν τελικά σε δίκη. Σε περίπτωση που η υπόθεση κατέληγε στο δικαστήριο, οι δύο αντίδικοι εκφωνούσαν από δύο λόγους ο καθένας ξεκινώντας από τον μηνυτή. Ο κατηγορούμενος είχε τη δυνατότητα, αν ήθελε, μετά τον πρώτο του λόγο να εγκαταλείψει το δικαστήριο καταφεύγοντας οικειοθελώς στην εξορία. Δινόταν έτσι κάποιο περιθώριο στον υπόδικο, αν καταλάβαινε ότι θα καταδικαζόταν, να γλιτώσει μια αυστηρότερη πρωρία. Μέσω της εξορίας αλλά και της πρόβλεψης για παροχή συγγνώμης από τους συγγενείς

του νεκρού, ο αθηναϊκός νόμος αποδείκνυε την ανοχή του στην επιείκεια.

* Από τότε που οι άνθρωποι άρχισαν να συγκεντρώνονται σε κοινότητες και ν' αναπτύσσουν κοινή ζωή, η ανθρωποκτονία θεωρείται ένα από τα θεμελιώδη εγκλήματα, κι ίσως ήταν αυτό που έδωσε την πρώτη ώθηση για τη δημιουργία ενός, έστω και πρωτόγονου, συστήματος απονομής δικαιοσύνης. Όπως παρατηρεί πολύ εύστοχα ο Μ. Gagarin, αρχικά, στις πρώιμες ελληνικές κοινωνίες απαγορευόταν ο φόνος μέσα στα όρια της κοινότητας, επειδή η δολοφονία κάποιου μέλους της έδινε αφορμή για διαφωνίες, ακόμη και διαμάχες, οι οποίες όμως έπρεπε να διευθετηθούν δημόσια και επίσημα προκειμένου να μην καταλήξουν σε ιδιωτικό πόλεμο επιφέροντας χάος στην κοινή ζωή. Έτσι, ξεκίνησαν οι πρώτες νομικές διαδικασίες για εκδίκηση φόνων που διαπράττονταν εντός τοπικής κοινωνίας. Μόνον αργότερα, προς το τέλος της αρχαϊκής εποχής οι Έλληνες ανέπτυξαν νομικές διαδικασίες που περιλάμβαναν κι άλλες υποθέσεις ανθρωποκτονίας, όπως η δολοφονία ενός ξένου, μέλους άλλης κοινότητας. Μα επειδή ο φόνος ήταν υπόθεση οικογενειακή, ακόμη και στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα κάποιος μπορούσε ν' αποφύγει την κατηγορία της ανθρωποκτονίας αν το θύμα δεν είχε συγγενείς ή άλλο άτομο κατάλληλο να κινήσει τη διαδικασία.⁵⁹ Αυτό συνέβαινε επειδή το κράτος, σε γενικές γραμμές, απέφευγε να επέμβει 'αυτεπάγγελτα' όπως θα λέγαμε χρησιμοποιώντας σύγχρονους όρους. Αντί αυτού, αναγνώριζε στους πολίτες το δικαίωμα να μηνύσουν έναν παραβάτη των νόμων, εάν θεωρούσαν ότι θίγονταν τα συμφέροντά τους (μέτρο του Σόλωνα με ιδιαίτερη σημασία προς την κατεύθυνση της εκδημοκράτισης του Αθηναϊκού συστήματος απονομής δικαιοσύνης). Οι συγγενείς του νεκρού είχαν καταρχήν την ηθική υποχρέωση να καταδιώξουν

τον φονέα. Σε περίπτωση που παραμελούσαν το καθήκον τους, η πόλις έδινε το δικαίωμα σε κάθε πολίτη να τους προσαγάγει στη δικαιοσύνη με γραφή ασεβείας. Ας μην ξεχνάμε ότι ο φόνος προκαλούσε μιάσμα το οποίο απειλούσε να εξαπλωθεί σ' ολόκληρη την πόλη, εάν ο δολοφόνος δεν απομακρυνόταν απ' αυτήν. Την ίδια σκοπιμότητα εξυπηρετούσε κι η διαδικασία της απαγωγής την οποία μπορούσε να ασκεί κάθε πολίτης εναντίον όσων δολοφόνων δεν συμμορφώνονταν με τις απαγορεύσεις που ίσχυαν για αυτούς και συνέχιζαν να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή της πόλης θέτοντας σε κίνδυνο ολόκληρη την κοινότητα.⁶⁰

Σε γενικές γραμμές, το μεγαλύτερο μέρος του Αθηναϊκού Δίκαιου σ' όλες του τις συνιστώσες (δικαστήρια, διαδικασίες, διατάξεις, νόμοι) κατά τον 5^ο αιώνα, είχε θεμελιωθεί και ρυθμιζόταν από τις αποφάσεις της πόλης, ήταν δηλαδή θεσμός πολιτικός.⁵⁹ Μονάχα στην περίπτωση των ανθρωποκτονιών τόσο οι νόμοι, όσο και τα δικαστήρια κι όλη η διαδικασία εν γένει, διατηρούσε ισχυρά θρησκευτικά στοιχεία, γεγονός που μας φανερώνουν οι δοξασίες περί μιάσματος, η θρησκευτική ονομασία των δικαστηρίων και το σεβάσμιο κύρος των δικαστών που έκριναν τέτοιες υποθέσεις. Εκεί εντοπίζονται κι οι θεμελιώδεις διαφορές των δικαστηρίων φόνου με τα λαϊκά δικαστήρια της *Ηλιαίας*. Τα πρώτα ήταν ολιγομελή, οι κριτές τους είχαν θητεύσει στα ανώτατα αξιώματα της πόλης, ήταν πολίτες πεπειραμένοι με ικανότητες ορθής κρίσης και γνώση των νόμων. Οι διαδικασίες ακολουθούσαν ένα αυστηρό τυπικό, η υπόθεση προτού να φτάσει στο δικαστήριο εξεταζόταν εξονυχιστικά (λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της εποχής), η τελική απόφαση γινόταν δεκτή κι από τα δύο μέρη κι κανένας δεν είχε παραπτονηθεί για άδικη κρίση. Οι ποινές ήταν καθορισμένες από τον παλαιό νόμο του Δράκοντα που βρισκόταν σε γραπτή μορφή και δεν υπήρχε περίπτωση ν' αμφισβητηθούν ή να παρερμηνευτούν από τους διαδίκους. Τέλος, τα δικαστήρια περιβάλλονταν με θρησκευτικό κύρος και οι πολίτες μιλούσαν πάντα γι' αυτά με δέος και σεβασμό.⁶⁰

⁵⁹ Gagarin, M., ο.π., σελ.15

⁶⁰ Biscardi, A., ο.π., σελ.405-6

Τα δικαστήρια της Ηλιαίας, από την άλλη, ήταν πολυπληθή, οι πολίτες που κληρώνονταν να δικάσουν δεν είχαν απαραίτητα εμπειρία στις πολιτικές υποθέσεις ούτε γνώση των νόμων.⁶¹ Ο Αριστοφάνης που παρώδησε με τόσο κυνισμό το δικαστικό σύστημα στους *Σφήκες*, επέκρινε τους Ηλιαστές για το 'κυνήγι' του μισθού που συνεπαγόταν η συμμετοχή τους στο δικαστήριο: ο Φιλοκλέων βλέπει τους δύο οβολούς σαν ένα μέσο για να προσθέσει μια λιχουδιά στο βραδινό τραπέζι, ενώ οι γέροι δικαστές του Χορού θεωρούν τον δικαστικό μισθό μια ευκαιρία για να αποκτήσουν μια μέτρια σύνταξη τώρα στα γεράματα κάνοντας μια αξιοπρεπή και καθόλου κουραστική δουλειά. Συχνά έπαιρναν αποφάσεις μέσα σε ατμόσφαιρα αναβρασμού, ήταν ευσυγκίνητοι και εύκολα παρασύρονταν από τις κολακείες των διαδίκων. Όσο για τις τελικές κρίσεις τους, τις περισσότερες φορές ο ένας από τους διαδίκους εγκατέλειπε τον χώρο δυσαρεστημένος. Παρ' όλα όμως τα αδύνατα σημεία τους, τα δικαστήρια έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή της πόλης. Κατά τον Αριστοτέλη τα δικαστήρια συνιστούσαν την 'καρδιά' της Αθηναϊκής δημοκρατίας, διότι οι αποφάσεις των δικαστών συμπλήρωναν τα υφιστάμενα κενά στην νομοθεσία, ιδιωτική ή δημόσια.⁶² Κατά κάποιον τρόπο άσκησαν επιρροή στη διαμόρφωση του γενικότερου ηθικού κλίματος της εποχής και, κατ' επέκτασιν, στις κοινωνικές αξίες που ρύθμιζαν τον Αθηναϊκό βίο.⁶³

Ε. Κυρίαρχες αντιλήψεις περί Νόμου και Δικαιοσύνης στην Αθηναϊκή κοινωνία (5^{ος} κ' 4^{ος} αιώνας)

Όσο εξελισσόταν η μετάβαση από το φυλετικό κράτος στην 'πόλη-κράτος', τα μέλη της αποκτώντας σταδιακά την ταυτότητα του πολίτη συνειδητοποίησαν το μέγεθος του ρόλου τους στη δημιουργία του Νόμου. Οι Έλληνες, παρακινούμενοι και από τη φυσική τους αγάπη προς την ελευθερία, ένιωσαν την ανάγκη να διοικείται η πόλις από έναν δικό της κανόνα κι όχι από έναν άνθρωπο. Όμως, η λέξη *Νόμος*, τουλάχιστον μέχρι τον 4^ο αιώνα, δεν είχε σαφώς καθορισμένο περιεχόμενο, αλλά περιλάμβανε μέσα της διάφορες σημασίες. Υπονοούσε μια

⁶¹ Ο G. Glotz προσφέρει, κατά την άποψή μας, την πιο περιεκτική αλλά και αντικειμενική κριτική του συστήματος απονομής δικαιοσύνης στην κλασική Αθήνα στο βιβλίο του *Ἡ Ελληνική Πόλις*, ο.π., σελ.240-2 και 258-67

⁶² Ostwald, M., *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, σελ.4

⁶³ Garner, R., ο.π., σελ.3

ποικιλία κανόνων, από τους θρησκευτικούς – αν και στην Αθήνα ο Νόμος σε ελάχιστα σημεία του συνδέθηκε με θεϊκές καταβολές –, τους οικογενειακούς (Θέμις και Θέμιστες) μέχρι τους καθαρά πολιτικούς.

Στην ομηρική εποχή υπήρχε άγνοια του νόμου. Οι θέμιστες, όπως προαναφέραμε, ήταν οι κρίσεις των βασιλιάδων όταν καλούνταν να αποδώσουν δικαιοσύνη. Ο Garner μας πληροφορεί ότι η λέξη δικαιοσύνη δεν εμφανίζεται παρά ελάχιστες φορές στη λογοτεχνική παραγωγή του 5^{ου} αιώνα. Μόνο αργότερα κατά τον 4^ο αιώνα χρησιμοποιείται συχνά για να δηλώσει την πραγματική έννοια της δικαιοσύνης.⁶⁴ Η λέξη 'νόμος', κατά τον Ησίοδο, δήλωνε περισσότερο την τάξη, τον κανόνα και την ευρυθμία που όρισε ο Δίας να κυβερνά στο σύμπαν. Είναι ένα ιδεώδες πολιτισμού που χάρισαν οι άνθρωποι στον εαυτό τους για να ζουν με γνώμονα τη δικαιοσύνη και να μην αλληλοσπαράσσονται σαν τα άγρια ζώα.⁶⁵ Από τον 8^ο αιώνα και εξής ξεκινά η διαμόρφωση της πόλεως. Η βασιλεία παρακμάζει κι οι ευγενείς διεκδικούν μερίδιο εξουσίας. Αυτό οδήγησε σε μια ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή στη διακυβέρνηση πρώτα των ανώτερων στρωμάτων, αργότερα των μέσων και κατώτερων. Ο νόμος εμφανίζεται στη ζωή της πόλης όταν οι πολίτες αποκτούν πρόσβαση στην πολιτική ζωή, ένα γεγονός που αντανακλάται και στο χρησιμοποιούμενο λεξιλόγιο. Σημαντικό ρόλο έπαιξε βέβαια και η επιινόηση της γραφής με βάση το ελληνικό αλφάβητο.

Από τον 7^ο αιώνα και μετά στην Αθήνα εμφανίστηκαν δύο νομοθέτες που άφησαν γραπτούς νόμους, ο Δράκων και ο Σόλων. Μέχρι τον Δράκοντα επιφορτισμένοι με την καταγραφή των κανόνων που ρύθμιζαν τη ζωή των πολιτών, ήταν οι έξι θεσμοθέτες, οι οποίοι αναλάμβαναν να διατηρήσουν γραπτά τα θέσμια. Αν και η λέξη 'νόμος' προϋπάρχει σε κείμενα παλαιότερων εποχών, δεν έχει αποκτήσει ακόμη πολιτικό περιεχόμενο. Με τον Δράκοντα, στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, εμφανίζονται οι πρώτοι γραπτοί νόμοι. Ακολουθούν, στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, οι νόμοι του Σόλωνα που αναφέρονταν κυρίως στον τομέα της οικονομίας και της πολιτικής. Αλλά πώς ήταν γραμμένοι οι νόμοι; Ποια ήταν η μορφή τους και πόση θεατότητα απέκτησαν στα πλαίσια της Αθηναϊκής πολιτείας;

⁶⁴ Garner, R., ο.π., σελ.6

⁶⁵ Ησίοδος, 'Έργα και Ημέραι' 276, όπως αναφέρεται στο Romilly, J. de, 'Νόμος', ο.π., σελ.33 και 37

Ο Μ. McDowell μας πληροφορεί ότι οι νόμοι που ψήφιζε το σώμα των πολιτών για να ισχύουν μονίμως χαράσσονταν πάνω σε πέτρα ή ξύλο και τοποθετούνταν σε δημόσιο μέρος για να τους βλέπουν όλοι.⁶⁶ Οι νόμοι του Σόλωνα, όπως και του Δράκοντα για παράδειγμα, καταγράφτηκαν πάνω σε ξύλινες κατασκευές που είχαν τέσσερις όψεις.⁶⁷ Αυτές ονομάζονταν 'άξονες' και περιστρέφονταν γύρω από έναν άξονα ώστε να μπορούν οι πολίτες να διαβάσουν όλες τις όψεις. Άλλος τρόπος καταγραφής των νόμων ήταν και η χάραξή τους σε 'κύρβεις', δηλαδή σε στήλες με αιχμηρές κορυφές οι οποίες ίσως περιείχαν θρησκευτικούς νόμους.

Επειδή από καιρό σε καιρό έπρεπε να γίνονται τροπολογίες και προσθήκες, γεγονός που οδήγησε στη βαθμιαία εγκατάλειψη των ξύλινων αξόνων και στην αντικατάστασή τους από πέτρινες επιγραφές.

Επειδή ένας 'νόμος' ήταν κάτι περισσότερο θεμελιώδες και μονιμότερο από ένα 'ψήφισμα', ο νόμος έθετε έναν γενικό κανόνα σχετικά με μια δραστηριότητα, ενώ το ψήφισμα εξειδίκευε την ενέργεια που έπρεπε να γίνει σε κάποια δεδομένη περίπτωση. Πάντως λίγο πριν το τέλος του 5^{ου} αιώνα αυτή η διάκριση εξαφανίστηκε. Υπήρχε άραγε κάποια επίσημη κρατική συλλογή νόμων; Ο McDowell εκφράζει σοβαρές αμφιβολίες για την ύπαρξή της τουλάχιστον μέχρι την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αιώνα. Υποστηρίζει μονάχα την πιθανότητα κάθε άρχοντα να διατηρούσε μια συλλογή αντιγράφων των νόμων των σχετικών με το αξίωμά του.⁶⁸ Κατά τον Gagarin οι νόμοι γράφονταν από εξουσιοδοτημένο αντιπρόσωπο της πόλης και η βασική τους λειτουργία ήταν η παροχή βασικών οδηγιών για τις αποφάσεις των δικαστηρίων ή των άλλων συγκεντρώσεων του δήμου. Συνήθως εκφράζονταν στο τρίτο πρόσωπο χρησιμοποιώντας υποθετικές προτάσεις σε πεζό λόγο.⁶⁹ Ο McDowell συμπληρώνει ότι ένας νόμος άρχιζε πάντα με τη χρονολογία και τη διαδικασία που είχε θεσπιστεί.⁷⁰ Η αρχή του νόμου αποτελούσε το 'προοίμιο' στο οποίο αναφέρονταν με στερεότυπες εκφράσεις τα επίσημα σώματα τα οποία ενέκριναν τον Νόμο (η Βουλή, η πρυτανεύουσα φυλή), τον επώνυμο άρχοντα το όνομα του οποίου δινόταν στο έτος, τον άντρα που πρότεινε τον νόμο και μερικές φορές κάποιες άλλες

⁶⁶ MacDowell, D., ο.π., σελ.73

⁶⁷ MacDowell, D., ο.π., σελ.69-70

⁶⁸ MacDowell, D., ο.π., σελ.73

⁶⁹ Gagarin, M., ο.π., σελ.53

λεπτομέρειες. Από τον 4^ο αιώνα ως επίσημο σώμα αναφέρονταν οι 'νομοθέται'. Το προοίμιο ήταν το μοναδικό τμήμα του νόμου που είχε σταθερή μορφή. Στη συνέχεια ακολουθούσε το κυρίως θέμα που ήταν γραμμένο με μια επιταγή ή απαγόρευση και αφορούσε στη ρύθμιση της ενδεδειγμένης συμπεριφοράς των πολιτών. Σε περίπτωση παραβίασης των εντολών μερικοί νόμοι προέβλεπαν τον άρχοντα ο οποίος ήταν επιφορτισμένος να δέχεται παράπονα ή καταγγελίες για την παραβίασή του, την κατηγορία των προσώπων που είχαν δικαίωμα να καταγγείλουν την παράβαση, τη διαδικασία με την οποία έπρεπε να γίνει η παραπομπή της υπόθεσης στο δικαστήριο. Τέλος, σε ορισμένους νόμους καθοριζόταν κι η ποινή ή υπήρχε η πρόβλεψη ότι η ποινή θα καθοριζόταν από το αρμόδιο δικαστήριο. Όταν ένας νόμος αφορούσε στα καθήκοντα και της αρμοδιότητας ενός άρχοντα ή άλλων αξιωματούχων ή της Εκκλησίας και της Βουλής ή των δικαστηρίων, δεν υπήρχε τίποτα άλλο στον νόμο παρά μόνο οι καθορισμένες υποχρεώσεις του, εφόσον σε περίπτωση παραβίασης εξυπακουόταν ότι υπέκειτο σε κατηγορία και επιβολή κύρωσης κατά την τακτική διαδικασία ελέγχου του τρόπου άσκησης του λειτουργήματός του ('εύθυνα'). Ωστόσο, ενίοτε καθοριζόταν κάποια ποινή, ένα πρόστιμο συγκεκριμένου ποσού για παράδειγμα, που επρόκειτο να επιβληθεί στον πιθανό αξιωματούχο που παραβίαζε τον νόμο.

Η γραπτή μορφή του νόμου ήταν σημαντικό βήμα προς την πολιτική χειραφέτηση του συνόλου του λαού. Η συγκέντρωση και καταγραφή των νόμων σ' ένα συνολικό έργο, σ' έναν κώδικα, υποδεικνύει ότι η εξουσία μεταβιβάζεται από μια ομάδα αξιωματούχων στον γραπτό νόμο για τον οποίο μεριμνεί η πόλις.⁷¹ Σήμανε την αποδυνάμωση των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών και συνέβαλλε στην ανάπτυξη της ιδέας της πόλης. Η ερμηνεία των νόμων δεν υπόκειται πια στην αυθαίρετη κρίση των ολίγων, των εκλεκτών.⁷² Τώρα είναι εύκολο σε όποιον πολίτη επιθυμούσε ν' ανατρέξει σ' αυτούς για τα ζητήματα που τον απασχολούσαν. Μ' αυτόν τον τρόπο, η πόλη αρχίζει να ασκεί μεγαλύτερο έλεγχο στις ζωές των πολιτών.⁷³

⁷⁰ MacDowell, D., ο.π., σελ.87-9

⁷¹ Humphreys, S.C., 'Anthropology and the Greeks', London 1987, σελ.211

⁷² Glotz, G., ο.π., σελ.148: «Ο [ανθρώπινος] νόμος έχει κύριο χαρακτηριστικό του το ότι είναι γραπτός. Δεν είναι πια ιδιωτική περιουσία μερικών προνομιούχων που τον κληρονόμησαν από τους θεούς. Είναι απαλλαγμένος από κάθε ίχνος μυστηρίου. Είναι γνωστός σε όλους, ανήκει σε όλους.»

⁷³ Gagarin, M., ο.π., σελ.80

Με τις πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, στο τέλος του 6^{ου} αιώνα, εμφανίζεται για πρώτη φορά η λέξη 'νόμος' με αμιγώς πολιτική σημασία. Κατά τον M. Ostwald που μελέτησε επιισταμένως τις διαφορετικές σημασίες, ο 'νόμος' εισήχθη επί Κλεισθένη στην πολιτική ζωή της Αθήνας για να αντικαταστήσει τα 'ψηφίσματα' των πολιτειακών οργάνων. Δεν ήταν ένα συγκεκριμένο νομοθέτημα αλλά ένα σύνολο ψηφισμάτων και θεσμών. 'Νόμος' είναι πλέον ο επίσημος όρος για τις αποφάσεις της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου, των οργάνων δηλαδή που ψήφισαν τους νόμους και επέβαλαν την κυριαρχία τους, είναι δηλαδή όρος νομικός και πολιτικός. Στην μετά Κλεισθένη εποχή ο όρος διευρύνει τη σημασία του: τώρα πια νόμος σημαίνει την κανονιστική νόρμα που εφαρμόζεται από τη Βουλή και την Εκκλησία με σκοπό την άσκηση πίεσης στις κοινωνικές ομάδες για τη ρύθμιση όλων των εκφάνσεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς, από τη θρησκευτική και την κοινωνική μέχρι την προσωπική στάση. Καλός πολίτης σήμαινε αυτομάτως και καλό άτομο, ήταν δηλαδή ο άνθρωπος που συμμορφωνόταν και υπάκουε στις διατάξεις της Βουλής και της Εκκλησίας.⁷⁴ Ενδεικτικό της μετακίνησης του κέντρου βάρους από τους θεσμούς στους νόμους είναι και η αντικατάσταση των συμβουλίου των έξι Θεσμοθετών με το συμβούλιο των Νομοθετών, στο τέλος του 5^{ου} αιώνα.

Η νεοσύστατη αθηναϊκή δημοκρατία ένιωθε περήφανη για τους νόμους της που θεμελιώνε πάνω στη λαϊκή κυριαρχία και συναίνεση. Η J. de Romilly στο βιβλίο της *'Ο Νόμος στην ελληνική σκέψη'* επισήμανε την περηφάνεια των Αθηναίων για την κυριαρχία των νόμων. Παρατήρησε επίσης ότι ο *Νόμος* έγινε το σύμβολο μιας διπλής αντίθεσης: από τη μια οι Έλληνες ζούνε σύμφωνα με τον Νόμο κι όχι όπως αρέσει στον έναν, στον τύραννο. Αυτή θεώρησαν ως τη βασική τους διαφορά με τους βαρβάρους. Ο Νόμος είναι ο εγγυητής και φύλακας του δημοκρατικού πολιτεύματος, ενώ ο τύραννος ασκεί αυθαίρετη εξουσία χωρίς να υπόκειται σε έλεγχο. Αυτή η αντίληψη αντανακλάται ξεκάθαρα στη *Μήδεια* του Ευριπίδη. Όταν ο Ιάσων θέλει να της αποδείξει ότι τίποτα δεν της χρωστά, ότι η ίδια περισσότερο ωφελήθηκε που ήρθε μαζί του παρά ζημιώθηκε, τονίζει: *'Πρώτον, ζεις στην Ελλάδα κι όχι σε βάρβαρη χώρα/ τι είναι δίκαιο έμαθες, σύμφωνα ζεις με τους νόμους, όχι όπως αρέσει στους ισχυρούς.'* (*Μήδεια*, 534-8). Τέτοιες

⁷⁴ Ostwald, M., ο.π., σελ.129 κ.ε.

έννοιες του νόμου που αντιτίθεται στην τυραννία συναντάμε σε πολλές φιλολογικές πηγές της εποχής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκδοχή που δίνει ο Αισχύλος στον *Προμηθέα Δεσμώτη*. Ο ήρωας που τιμωρείται βάνουσα, τονίζει την τυραννική φύση του Δία ο οποίος 'κυβερνά με δικούς του αυθαίρετους νόμους' (στ.159) χωρίς να σέβεται τους σταθερούς νόμους των παλαιών θεών.⁷⁵ Γενικότερα, μέσα στον λόγο της αθηναϊκής τραγωδίας του 5^{ου} αιώνα η λέξη 'νόμος' σήμαινε τις νόρμες που κανονίζουν, που ρυθμίζουν τη σωστή ανθρώπινη συμπεριφορά, ενώ η λέξη 'νόμιμα' που συναντάμε συχνά χρησιμοποιείται για να εκφράσει τη

σύμπλευση με τους ηθικούς κανόνες και δηλώνει το άτομο που δέχεται αυτούς τους κανόνες.⁷⁶ Για τις τραγωδίες που περιστρέφονται γύρω από οικογενειακά εγκλήματα, πάλι, η λέξη *νόμος* δεν εννοεί μόνο τον πολιτικό νόμο, αυτόν που απαγόρευε τις ανθρωποκτονίες, αλλά και τις παραδόσεις και τα έθιμα στα οποία περιλαμβάνεται η θρησκεία και η ευσέβεια.⁷⁷ Στην *Αντιγόνη* για παράδειγμα, οι λέξεις που χρησιμοποιεί η ηρωίδα, η *δίκη* και οι *νόμοι*, περιστρέφονται γύρω από τις απαιτήσεις και τα έθιμα των οικογενειακών υποχρεώσεων. Παράλληλα όμως υπάρχει και η σημαντική αναφορά στους *άγραφους* θεϊκούς νόμους, σ' αυτούς που δεν θεμελιώνουν το κύρος τους στην εφήμερη ανθρώπινη συναίνεση αλλά υψώνονται σε μια ανώτερη σφαίρα, αιώνια και αναλλοίωτη. Η τραγωδία του Σοφοκλή προοικονομεί τη σύγκρουση ανάμεσα στον θετό ανθρώπινο νόμο και τον φυσικό άγραφο νόμο που θα φέρει στο προσκήνιο η σοφιστική διδασκαλία.

Όσο κι αν η γραπτή μορφή του Νόμου ενίσχυσε τη θέση των πολιτικών και νομικών κυβερνητικών αποφάσεων, κι αν ακόμα περιβλήθηκε με το κύρος που απορρέει από την πολιτική συναίνεση του συνόλου των πολιτών, ωστόσο οι Αθηναίοι γρήγορα αντιλήφθηκαν τα κενά στη νομοθεσία, τη σχετικότητα των ψηφισμάτων, την ανεπάρκειά του στην απονομή δικαιοσύνης. Η κρίση που είχε αρχίσει να διαφαίνεται στο πεδίο των ηθικών και πολιτικών αντιλήψεων, κορυφώθηκε με τον σκεπτικισμό και τη σχετικότητα που δίδασκαν οι σοφιστές. Ο ανθρώπινος νόμος, ο νόμος της πόλης, δεχόταν αλλεπάλληλες τροποποιήσεις από την Εκκλησία του Δήμου και τη Βουλή, ήταν δηλαδή ένα εντελώς θετικό δίκαιο που επικυρώνεται

⁷⁵ Romilly, J.de, *Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη*, σελ.28-30

⁷⁶ Ostwald, M., ο.π., σελ.99

μονάχα μέσα από την πολιτική έγκριση.⁷⁸ Αυτές οι διαδικασίες παρείχαν ελάχιστες εγγυήσεις για σταθερότητα των πολιτικών νόμων, ιδιαίτερα όταν συγκριθούν με τους απαρασάλευτους νόμους των θεών. Η διδασκαλία του Πρωταγόρα που πρέσβευε ότι ο άνθρωπος ήταν το μέτρο όλων των πραγμάτων, άρα και του νόμου ενίσχυσε το ήδη υπάρχον ρεύμα αμφισβήτησης. Ο μύθος του Πρωταγόρα για την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού, υποστήριζε ότι η *Αιδώς* και η *Δίκη* δόθηκαν από τον Δία στους ανθρώπους με σκοπό να μπορέσουν να συνυπάρξουν σε οργανωμένες κοινότητες. ~~Η ματιά του σοφιστή πάνω στους δύο συνεκτικούς δεσμούς της~~ ανθρώπινης κοινωνίας είναι αισιόδοξη και ωφελιμιστική.⁷⁹ Ωστόσο, από τον μυθώδη λόγο του διαφαίνεται ότι ο πολιτικός νόμος είναι μια ανθρώπινη κατασκευή που στηρίζεται στην κοινή συναίνεση με σκοπό το κοινό όφελος. Ο ίδιος ο Πρωταγόρας, λοιπόν, ακόμη κι αν η πρόθεσή του δεν ήταν η αμφισβήτηση, θέτει το πρόβλημα των ανθρώπινων νόμων και των θεμελίων τους. Συνακόλουθα αναφύεται η αντίθεση ανάμεσα στον θετό, πρόσκαιρο ανθρώπινο δίκαιο και το φυσικό, αναλλοίωτο δίκαιο.

Η σοφιστική διδασκαλία είχε ως στόχο της τον ανθρώπινο πολιτικό νόμο. Αυτή η αμφισβήτηση αποτέλεσε ισχυρό όπλο στα χέρια ανθρώπων με τολμηρή σκέψη, όπως ο Θρασύμαχος που διακηρύσσει ότι η κάθε κυβέρνηση θεσπίζει νόμους σύμφωνους με το συμφέρον της (*Πολιτεία Α'* 338e). Το αποκορύφωμα όμως της κρίσης εκφράστηκε μέσα από μορφή του Καλλικλή (η ύπαρξή του αμφισβητείται) ο οποίος, ορμώμενος από έναν στίχο του Πινδάρου που μιλά για τον '*Νόμο βασιλέα όλων*', υποστηρίζει το δίκαιο του ισχυροτέρου και υπολογίζει σε έναν άνδρα αρκετά ισχυρό ώστε να ποδοπατήσει όλους αυτούς τους ανθρώπινους νόμους, τους τόσο αντίθετους στη φυσική τάξη.⁸⁰

Η αντίθεση *Νόμου – Φύσης* αντανακλάται στο λεξιλόγιο των λογοτεχνικών πηγών. Ο Ευριπίδης που συνηθίζει τους υπαινιγμούς στο πολιτικό και ηθικό κλίμα της εποχής του, εμφανίζει επί σκηνής ήρωες που αφήνονται να παρασυρθούν από τα πάθη και τις αδυναμίες τους επειδή είναι '*στη φύση τους*'. Παράλληλα οι αντιλήψεις περί δικαίου του ισχυροτέρου

⁷⁷ Garner, R., ο.π., σελ.108

⁷⁸ Glotz, G., ο.π., σελ.148

⁷⁹ Dodds, E.R., '*Οι Έλληνες και το παράλογο*', ο.π., σελ.132

συναντώνται και μέσα στο έργο του Θουκυδίδη. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος Αθηναίων-Μηλίων πριν από την ολοκληρωτική καταστροφή του νησιού, ντοκουμέντο που αποδεικνύει την έλλειψη μέτρου και κανόνων στη στάση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Η άσκηση βίας από την Αθήνα φτάνει στα έσχατα όρια του καταναγκασμού και αποδεικνύει τη σύνθλιψη του ασθενέστερου από τον ισχυρότερο εις βάρος κάθε κανόνα δικαίου. Η κρίση στον πολιτικό τομέα, τέλος, εκφράστηκε μέσα από μια στάση αμοραλισμού, παντελούς έλλειψης ηθικών φραγμών λόγω ιμπεριαλιστικής επέκτασης. Πολιτικές μορφές σαν του Κλέωνα και του Αλκιβιάδη φανερώσουν όλη την έκταση της διαφθοράς στον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά ανθρώπων επιφορτισμένων με τη διακυβέρνηση του δήμου.

Στο τέλος του 5^{ου} αιώνα η συνεχιζόμενη κρίση οδήγησε σταδιακά τους Αθηναίους στην περιφρόνηση των νόμων. Τη ζημιά που είχε ξεκινήσει η σοφιστική διδασκαλία ανέλαβε να διορθώσει ο Σωκράτης, ο οποίος θέλησε να αποκαταστήσει το κύρος των Νόμων. Μέσα από τους πλατωνικούς διαλόγους παρακολουθούμε την προσπάθεια του Σωκράτη να συσχετίσει τους ανθρώπινους νόμους με τους θεϊκούς. Στον *Κρίτωνα* δέχεται μεν ότι οι νόμοι αποτελούν μια σύμβαση, είναι ένα συμβόλαιο που όμως έχει δεσμευτική αξία για τους ανθρώπους. Ο Νόμος πρέπει σε κάθε περίπτωση να γίνεται σεβαστός από τους ανθρώπους, αλλιώς παύει να ισχύει. Υπέρτατη απόδειξη για τον ειλικρινή σεβασμό του Σωκράτη προς τον Νόμο στάθηκε η αποδοχή της καταδίκης του από το αθηναϊκό δικαστήριο και η συνακόλουθη θανάτωσή του. Εκείνος δεν σκέφτηκε στιγμή να διαφύγει διότι έτσι θα καταργούσε τους νόμους της πόλης που αγαπούσε υπέρμετρα. Η σημαντικότερη συνεισφορά όμως του Σωκράτη στην αναβάθμιση των ηθικών αντιλήψεων της εποχής στάθηκε η διδασκαλία του ότι δεν πρέπει ποτέ ν' απαντάμε στην αδικία με μια άλλη αδικία. Μ' αυτό το αξίωμα σπάει η παλαιά αντίληψη της υποχρεωτικής ανταπόδοσης του κακού.⁸¹

Κατά τον 4^ο αιώνα οι έντονοι κλυδωνισμοί που γνώρισε η Αθηναϊκή Δημοκρατία (ήττα στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, επικράτηση της Σπάρτης, καθεστώς των Τριάκοντα) οδήγησε σε έναν εκ νέου σεβασμό προς τους νόμους. Οι Αθηναίοι μετά τις πικρές εμπειρίες του πολέμου, της

⁸⁰ Για τη διδασκαλία των σοφιστών και τις συνέπειές της στην κρίση που υπέβασκε στην Αθηναϊκή κοινωνία στο τέλος του 5^{ου} αιώνα, βλ. Romilly, J. de, 'Νόμος', ο.π., σελ.57-94

τυραννίδας των Τριάκοντα και του χάους που ακολούθησε ένωσαν την ανάγκη συσπείρωσης γύρω από το νομικό τους καθεστώς. Ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερος να περιφρουρήσουν και να διατηρήσουν τους νόμους και τις νομικές διαδικασίες του προηγούμενου αιώνα. Έτσι, στις αρχές του αιώνα επιδόθηκαν σε μια καινούργια κωδικοποίηση παλαιότερων νόμων, που συλλέχθηκαν, αναθεωρήθηκαν και χαράχτηκαν ξανά σε πέτρα. Κατόπιν, εκτέθηκαν σε κοινή θέα στη Βασίλειο Στοά.⁸² Αν ανατρέξουμε στα κείμενα της εποχής (ρητορικά ή φιλοσοφικά)

~~διαπιστώνουμε αυτή την ανανεωμένη εμπιστοσύνη στο κύρος των νόμων. Στους λόγους του~~

Δημοσθένη εξάιρεται η ωφελιμότητα των νόμων, οι οποίοι παρέχουν στους πολίτες τη δυνατότητα να ζουν χωρίς φόβο. Ο σεβασμός προς το νομικό καθεστώς αποτελεί τη μέγιστη εγγύηση για την ασφάλεια, την προστασία και την ελευθερία των πολιτών. Ο Πλάτωνας πάλι, αντιτιθέμενος στον σχετικισμό και τη συμβασιοκρατία που κυριαρχούσε στη σκέψη των σοφιστών, προβάλλει για πρώτη φορά την ιδέα της Δικαιοσύνης ως αυθύπαρκτου αγαθού που δεν διέπεται ούτε συνδέεται αναγκαστικά με τον ανθρώπινο νόμο. Κατά τον E.R. Dodds, ο Πλάτωνας στα τελευταία βήματα του φιλοσοφικού του στοχασμού αντιλαμβάνεται την ανάγκη του κοινού ανθρώπου να είναι ευτυχισμένος. Ο νομοθέτης Πλάτωνας θέλει να του δείξει πως η καλοσύνη και η ευτυχία συμβαδίζουν: *‘η μόνη πρακτική βάση για τη δημόσια ηθική είναι η πίστη ότι ο δίκαιος βίος ωφελεί’*.⁸³ Στους *‘Νόμους’* του στέκεται στον αντίποδα της φιλοσοφίας του Πρωταγόρα (*‘μέτρο πάντων πραγμάτων ο άνθρωπος’*) και συνδέει τους νόμους με την ιδέα του καλού αλλά και με τους θεούς οι οποίοι γίνονται πλέον εμπνευστές κι εγγυητές των νόμων.⁸⁴ Σ’ αυτό το σημείο προσεγγίζει κατά πολύ το φιλοσοφικό στοχασμό των τραγικών ποιητών που έδειξαν μέσα από τα έργα τους ότι ανώτατοι ρυθμιστές των ανθρώπινων υποθέσεων δεν είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι αλλά οι θεοί. Η ανθρώπινη κοινωνία για να ζήσει ευτυχισμένη θα πρέπει να κυβερνάται από τη συνήθεια και τον θρησκευτικό νόμο. Ο Πλάτωνας ήταν ο πρώτος από τους φιλοσόφους που αντιλήφθηκε τη σπουδαιότητα της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην παιδική ηλικία ούτως ώστε οι μετέπειτα ενήλικες να έχουν αφομοιώσει ένα σύνολο αξιών που θα τους

⁸¹ Romilly, J. de, ο.π., σελ. 123 κ.ε.

⁸² Για την εκ νέου σπουδαιότητα που απέκτησαν οι νόμοι τον 4^ο αιώνα, βλ. σχετικά Garner, R., ο.π., σελ. 131 κ.ε.

⁸³ Dodds, E.R., ο.π., σελ. 135

βοηθά να ρυθμίζουν τη ζωή τους.⁸⁵ Η λειτουργικότητα και η αξία των νόμων έγκειται στο ότι βοηθούν τους ανθρώπους να ζουν ευτυχισμένοι μέσα σε μια πόλη. Ζώντας χωρίς νόμους δεν θα διέφεραν σε τίποτα από τα άγρια θηρία. Καμία ανθρώπινη ψυχή δεν είναι από τη φύση της ικανή να γνωρίζει ποια είναι τα συμφέροντα των ανθρώπων που ζουν μέσα στις πόλεις. Η αξία της εκπαίδευσης στην αρετή βρίσκεται στο ότι μαθαίνει στους ανθρώπους ποια είναι τα οφέλη από την κοινή συμβίωση ώστε, αφού τα γνωρίσουν, να θέλουν πάντα να πράττουν το καλύτερο.⁸⁶

Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε ότι οι Αθηναίοι των κλασικών χρόνων είχαν συνειδητοποιήσει το μέγεθος του νεωτερισμού που συντελέστηκε με την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, ενός συστήματος διακυβέρνησης όπου η κυριαρχία του κράτους ασκείται από ελεύθερους και ισότιμους πολίτες υπό την αιγίδα του νόμου.⁸⁷ Οι νόμοι λειτουργούσαν για να ρυθμίζουν τις μεταξύ των πολιτών σχέσεις, για να περιχαράκωνουν τα ατομικά δικαιώματα και να τα υπερασπίζονται από τις καταχρήσεις του κράτους. Μέσω των νόμων, ιδιαίτερα δε των νομικών διαδικασιών, προστατεύονταν τα συμφέροντα του κράτους από τις υπερβολές του ατομικισμού. Οι νόμοι είχαν επινοηθεί και τεθεί σε εφαρμογή όχι μόνο για να εξασφαλίζουν τη δικαιοσύνη σε όσες περιπτώσεις, ατομικές ή συλλογικές, είχε επέλθει αδικία, αλλά πάνω απ' όλα, για να **εμπνέουν** τη δικαιοσύνη. Οι Έλληνες θεωρούσαν ότι ο Νόμος, έτσι όπως εκφραζόταν στα πλαίσια της πόλης, αποτελούσε μια **ηθική και διαπλαστική** δύναμη που διαμόρφωνε χαρακτήρες και γαλουχούσε τους πολίτες από την πολύ τρυφερή ηλικία ενσταλάζοντας στις ψυχές τους τις αρχές της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και, συλλήβδην, κάθε αρετής.⁸⁸

⁸⁴ Romilly, J. de, ο.π., σελ.181.

⁸⁵ Dodds, E.R., ο.π., σελ.141

⁸⁶ Πλάτωνος 'Νόμοι' (874a-875d), ο.π., σελ.47

⁸⁷ Glotz, G., ο.π., σελ.152-3

4. Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Ι. Ο ΚΑΝΟΝΑΣ (Ποινικός Νόμος)

Στην τριλογία *Ορέστεια* τίθεται το περίπλοκο ζήτημα της απονομής δικαιοσύνης όταν ο Νόμος είναι μεταφυσικής προέλευσης, εκπορεύεται από τους θεούς κι αντανακλά αρχέγονες δοξασίες περί Θείας Δίκης. Φορέας θέσπισης αυτού του Νόμου είναι ο πατέρας των θεών (Δίας) και οι εντολές του είναι αιώνιες και αναλλοίωτες. Η κυρίαρχη τάξη που θέτει τους κανόνες βρίσκεται πάνω από την ανθρώπινη κοινωνία, οι νόμοι επιβάλλονται άνωθεν άρα δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, αμφισβήτησης ή αναθεώρησης. Κατά ανάλογο τρόπο και η τιμωρία των παραβατών προβάλλει ως θεοδικία. Στα δύο πρώτα δράματα ο Χορός (φορέας άτυπου κοινωνικού ελέγχου) τονίζει την παντοδυναμία αυτού του θεϊκού νόμου ο οποίος έχει διττή λειτουργία, τόσο κανονιστική – ρυθμιστική παρέχοντας ηθικές επιταγές που προσανατολίζουν προς μια αποδεκτή-σωστή συμπεριφορά, όσο και τιμωρητική (στ.263: 'μέσα από τις συμφορές έρχεται η γνώση', στ.167: 'ο ένοχος θα πάθει'). Από την εξέλιξη της υπόθεσης όμως γίνεται σαφές ότι αυτός ο παντοδύναμος νόμος επιτρέπει, αν όχι επιβάλλει, την αυτοδικία δικαιώνοντας μέσω αυτής μια προβληματική κατάσταση (αλληλουχία φόνων). Για την επιτήρηση και την εφαρμογή του επίσης, έχει θεσπίσει όργανα καταστολής δαιμονικής προέλευσης, τις Ερινύες και τον Αλάστορα που κινητοποιούνται από το χυμένο αίμα. Είναι σαφές ότι εφόσον τα αντιτιθέμενα μέρη διεκδικούν το δίκαιο με απόλυτο τρόπο και μονομέρεια και εμφανίζονται ως υπερασπιστές της δικαιοσύνης χωρίς ν' αναγνωρίζουν κανένα ελαφρυντικό στην άλλη πλευρά, τότε ο φαύλος κύκλος που ταλανίζει τον οίκο των Ατρείδων θα δικαιώνεται: το ένα αδίκημα θα γίνεται αφορμή για διάπραξη καινούργιου αδικήματος. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα: αν ο Νόμος είναι τόσο άτεγκτος ώστε να απαιτεί τη μηχανική επιβολή του και να μην αναγνωρίζει ελαφρυντικά, τότε πώς μπορεί να επιτευχθεί μια λύση κοινά αποδεκτή από τα αντίδικα μέρη; Πώς μπορεί ν' αποσοβηθεί η σύγκρουση; Είναι σαφές ότι ο Νόμος θα πρέπει ν'

⁸⁸ Kitto, H.D.F., *Οι Έλληνες*, σελ.134

αλλάξει, να τροποποιηθεί, να αναθεωρηθεί, να διευρύνει το οπτικό του πεδίο ώστε να συμπεριλάβει περισσότερες αποχρώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Κατά παρόμοιο τρόπο, στον *Προμηθέα* φορέας του Νόμου είναι πάλι ο Δίας, ο οποίος έχει μόλις εδραιώσει την κυριαρχία του μετά από μακραίωνα και επίπονο αγώνα ενάντια στους παλιούς θεούς. Ακριβώς σ' αυτό το νεοπαγές της εξουσίας του Δία αποδίδει ο Αισχύλος την τυραννική υφή των κανόνων που επιβάλλει με τη βία και την αυθαιρεσία ο νέος ηγέτης (η

~~εμφάνιση στην αρχή του δράματος του Κράτους και της Βίας, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν~~ και η στάση τους απέναντι στον παραβάτη είναι ενδεικτικές των τρόπων του νέου άρχοντα). Ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο ποινικοποιείται ο παραβάτης, ο οποίος πριν από τη διάπραξη 'εγκλήματος' ήταν φίλος και σύμμαχος στον αγώνα του Δία εναντίον των Τιτάνων, δηλαδή αποδεκτός στην εξουσία. Αυτό που προβάλλει εδώ και έχει διαχρονική αξία είναι ο τρόπος και τα μέσα με τα οποία μια κυρίαρχη τάξη μπορεί να επιβληθεί όταν έρθει στην εξουσία μετά από πολύχρονο αγώνα: η καχυποψία, η αδιαλλαξία και η σκληρή στάση απέναντι σε πιθανούς παραβάτες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της άσκησης αρχής. Καθώς χειρίζεται τη νομοθετική εξουσία χωρίς έλεγχο, μπορεί να θεσπίζει νόμους που δεν σέβονται καμία από τις κοινά αποδεκτές αξίες ή τα παλαιά έθιμα, κάτι που ενδεχομένως προκαλεί τη δυσαρέσκεια των υπηκόων, οι οποίοι ωστόσο μη έχοντας περιθώρια επιλογής, υποτάσσονται με φόβο (Χορός Ωκεανίδων).

Καθώς οι εποχές εξελίσσονται, κατά ανάλογο τρόπο η εφαρμογή του νόμου και η απονομή δικαιοσύνης (ή Δίκης) περνά από την κοινωνία των θεών σ' αυτήν των ανθρώπων. Στον *Οιδίποδα Τύραννο* παρακολουθούμε τις προσπάθειες ενός βασιλιά να λύσει ένα 'αστυνομικό' αίνιγμα: όντας ο ανώτατος άρχοντας και φορέας όλων των εξουσιών (πολιτικής, νομοθετικής, θρησκευτικής, δικαστικής) είναι υποχρεωμένος από τους εθιμικούς κανόνες να ανακαλύψει τον φονιά (ή τους φονιάδες) του προηγούμενου βασιλιά. Σύμφωνα με τις αρχαϊκές αντιλήψεις για τον φόνο, το χυμένο αίμα προκαλεί το μίasma, μια επιδημία μεταφυσικής προέλευσης που έχει όμως οδυνηρές επιπτώσεις στην ανθρώπινη κοινότητα. Και πάλι ο Νόμος πηγάζει από τους θεούς, οι οποίοι επιβάλλουν να βρεθεί και να τιμωρηθεί ο δράστης, ειδικά οι συνέπειες θα είναι ολέθριες για τους ανθρώπους. Όμως φορέας και εκτελεστής του Νόμου

γίνεται εδώ ο ίδιος άνθρωπος που έχει προκαλέσει το μίasma, διαπράττοντας εν αγνοία του εγκλήματα (πατροκτονία, πολλαπλούς φόνους, αιμομιξία). Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που εγείρεται εδώ αφορά ακριβώς στη διττή φύση του Νόμου: από τη μια ο ποινικός κανόνας προβάλλει την υπεράσπιση κοινών αξιών (ευημερία κοινότητας, απονομή δικαιοσύνης, μέριμνα για τον νεκρό) από την άλλη ο φορέας του αποδεικνύεται ο ίδιος εγκληματίας και υπαίτιος τόσων συμφορών.

~~Στην Ηλέκτρα ο Σοφοκλής επανέρχεται στη σύγκρουση που δημιουργείται όταν η~~
 ηρωίδα ενστερνίζεται έναν κώδικα τιμής που την κάνει να επιθυμεί σφόδρα την εκδίκηση των εχθρών της (ηρωικό ιδεώδες που επιζεί από την ομηρική εποχή: καλός με τους καλούς, κακός με τους εχθρούς). Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως έχουμε μια άρχουσα τάξη (Κλυταιμνήστρα και Αίγισθος) που αφού πήραν την εξουσία με δόλιο τρόπο, επιβάλλουν τους δικούς τους νόμους μέσα στο παλάτι. Ο Χορός καταδικάζει τη στάση της εξουσίας και συντάσσεται με το μέρος της ηρωίδας υποθάλλοντας στην ουσία τα εκδικητικά της σχέδια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο η Ηλέκτρα περιθωριοποιείται μέσα στον μικρόκοσμο του παλατιού. Η ηρωίδα δεν συνάδει με την εξουσία κι άρα παρουσιάζει παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Άλλωστε κι η ίδια με τη στάση της επιδιώκει να έρθει σε σύγκρουση με τη μητέρα. Όμως τέτοιου είδους συμπεριφορά είναι επικίνδυνη για τους ασκούντες την εξουσία οι οποίοι μάλιστα σκοπεύουν να της αποδώσουν μια νέα ποινική ταυτότητα (θεωρίες επικεταρίσματος, διαφορά παρέκκλισης από παράβαση).⁸⁹ Η αδελφή της Χρυσόθεμη, που προσπαθεί να γίνεται αρεστή στους άρχοντες κρύβοντας τη δυσαρέσκειά της, αποκαλύπτει τα σχέδια του Αίγισθου να την κλείσει σε χωμάτινη φυλακή μακριά από την πόλη, στα σύνορα της χώρας (περιθωριοποίηση, ποινικοποίηση επικίνδυνης συμπεριφοράς, στιγματισμός). Όταν η Κλυταιμνήστρα (άρχουσα τάξη) συγκρούεται με την κόρη της (τάξη επικίνδυνη για την εξουσία) προβάλλει τις δικές της δικαιολογίες για τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, ισχυριζόμενη ότι τον σκότωσε δίκαια. Οπωσδήποτε πρέπει να της αναγνωριστούν ορισμένα ελαφρυντικά. Ωστόσο, η Ηλέκτρα θέτει το ζήτημα σε ρεαλιστική βάση όταν

⁸⁹ Βλ. σχετικά Becker, H., *Οι περιθωριοποιημένοι: Μελέτες στην κοινωνιολογία της παρέκκλισης*, Νομική Βιβλιοθήκη: σειρά Βιβλιοθήκη Εγκληματολογίας 10, Αθήνα 1998.

αποκαλύπτει τα αδιέξοδα του νόμου της αυτοδικίας, αυτού του νόμου που επέβαλε η Κλυταιμνήστρα. Μπορεί να πήρε την εξουσία και να χαίρεται για λίγο καιρό ατιμώρητη, όμως ο νόμος που πηγάζει από τους θεούς (αρχέγονη Δίκη) επιτάσσει επανόρθωση του αρχικού αδικήματος. Η Κλυταιμνήστρα δολοφόνησε έναν βασιλιά, σφετερίστηκε περιουσία και εξουσία και παντρεύτηκε καινούργιο άντρα. Όλα αυτά συσσωρεύονται και όσα ελαφρυντικά κι αν της αναγνωρίζονται (η Ηλέκτρα τα ανασκευάζει ένα-ένα), οι θεοί χρησιμοδοτούν την τιμωρία των ~~αδίκων (χρησμός Απόλλωνα). Έγκειται στα παιδιά του Αγαμέμνονα (φορείς εκδίκησης) να~~ εφαρμόσουν τον ποινικό κανόνα.

Στην *Αντιγόνη* παρακολουθούμε από την αρχή τη διαδικασία θέσπισης μιας πρόσκαιρης ανθρώπινης διαταγής (γραπτό δίκαιο) η οποία έρχεται σε σύγκρουση με τους αιώνιους και αναλλοίωτους νόμους των θεών (αντίθεση μεταξύ γραπτού, ανθρώπινου δικαίου και άγραφου, θεϊκού δικαίου). Ο άρχοντας της πόλης (κυρίαρχη ομάδα) μόλις πήρε την εξουσία μετά από αγωνιώδη πολεμική δοκιμασία (πολιορκία Θήβας από στρατό Αργείων) και θεωρεί καθήκον του να υπερασπιστεί τις ανώτατες αξίες της πατρίδας, της οικογένειας και των πατρών θεών απαγορεύοντας την ταφή του προδότη Πολυνείκη. Για τον άρχοντα όποιος παραβεί αυτή τη διαταγή και θάψει τον νεκρό θα είναι εχθρός της πατρίδας και η ποινή θα είναι ένας επονείδιστος θάνατος (δια λιθοβολισμού). Εδώ προβάλλει ανάγλυφα η αυθαιρεσία της πολιτικής εξουσίας που ποινικοποιεί μια 'σωστή' ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι ηθικές επιταγές και το θεϊκό δίκαιο επιβάλλουν τη φροντίδα για τους νεκρούς (ταφή και προσφορά χοών) η οποία βαραίνει τους στενότερους συγγενείς. Στην προκειμένη περίπτωση λοιπόν, η ηρωίδα όχι μόνον δεν είναι παραβάτιδα των νόμων αλλά της αξίζουν έπαινοι για την πράξη της. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα: ποιος θέτει κάθε φορά τους νόμους, ποια συμφέροντα θέλει να προστατεύσει, ποιες αξίες επικαλείται πάνω στις οποίες θεμελιώνει το δικαίωμα να ποινικοποιεί συμπεριφορές; Τελικά, αυτοί που παραβαίνουν τέτοιου είδους νόμους είναι 'εγκληματίες'. Το οξύμωρο σχήμα που χρησιμοποιεί η ηρωίδα για να χαρακτηρίσει την πράξη της ('ιερό έγκλημα') αποδεικνύει ακριβώς όλη την αντιφατικότητα που μπορεί να κρύβουν οι ποινικοί νόμοι. Στην περίπτωση της *Αντιγόνης* γίνεται καταφανές ότι 'έγκλημα' δεν θα υφίστατο χωρίς την προηγηθείσα ποινική νομοθεσία.

Με τη *Μήδεια* πάλι, όλα τα προηγούμενα ζητήματα (απονομή δικαιοσύνης, ποινικοποίηση επικίνδυνων τάξεων, εφαρμογή τυφλής εκδίκησης) μετατίθενται από το θεϊκό σύμπαν στον κόσμο των ανθρώπων. Η *Μήδεια* εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι ένα έργο σύγχρονο καθώς θίγει πολλά ζητήματα που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες: η ερωτική απογοήτευση ως κίνητρο για εκδίκηση, η εγκληματική προσωπικότητα, η επικινδυνότητα του δράστη, στιγματισμός και περιθωριοποίηση των αλλόφυλων και αλλόθρησκων οι οποίοι ~~εκδίδονται από την κοινότητα βάναισα~~. Σ' αυτό το έργο όλες οι συνιστώσες του εγκληματικού φαινομένου περνούν στα χέρια των ανθρώπων. Ο ποινικός κανόνας θεσπίζεται αυτοστιγμεί από τον άρχοντα της Κορίνθου (Κρέοντα) ο οποίος αναλαμβάνει την άμεση εφαρμογή του. Πηγαίνει ο ίδιος στο σπίτι της *Μήδειας* για να τη διώξει από τη χώρα του το συντομότερο δυνατό. Ο ίδιος ομολογεί το βασικό του κίνητρο: τον φόβο. Η *Μήδεια* καθίσταται επίφοβη για την εξουσία λόγω προηγούμενου βεβαρημένου παρελθόντος: παλαιά εγκλήματα για τα οποία όμως η ηρωίδα δεν έφερε το στίγμα του 'εγκληματία' όσο καιρό είχε αρμονικές σχέσεις με τον σύζυγό της. Ενδιαφέρον είναι ο τρόπος με τον οποίο εισάγεται η έννοια της επικινδυνότητας: το παρελθόν της ηρωίδας έρχεται στο προσκήνιο και συνδυαζόμενο με την ενασχόλησή της με τα μαγικά φίλτρα και τα δηλητήρια την κάνει ν' αποκτά τρομακτικές διαστάσεις για τους αντιπάλους, τους άλλους. Τέλος, ο Κρέων προσθέτει άλλον έναν παράγοντα: την ιδιοσυγκρασία της *Μήδειας*, η οποία έχει ήδη εκστομίσει τόσες απειλές ώστε ν' ακουστεί μέχρι το παλάτι. Από εκεί κινητοποιούνται οι δυνάμεις καταστολής (ο ίδιος ο βασιλιάς, αργότερα κι ο Ιάσοντας) οι οποίες υπερασπιζόμενες τα δικά τους δικαιώματα ζωής, περιουσίας και ευημερίας και φοβούμενες μην τα χάσουν, υπερβαίνουν τα όρια και θεσμοθετούν με βία την εκδίωξη του ατόμου του επικίνδυνου για την ασφάλειά τους (σημαντική σημείωση: η *Μήδεια* δεν έχει 'εγκληματήσει' ακόμα, η άρχουσα τάξη ποινικοποιεί τις προθέσεις της. Μέσω αυτού του μηχανισμού και υπό το πρίσμα του ποινικού νόμου, η ηρωίδα απογυμνώνεται από βασικά δικαιώματα, τα ίδια που οι άρχοντες θέλουν να απολαμβάνουν ανενόχλητοι. Μετά απ' αυτήν τη συνάντηση το επίδοξο 'θύμα' θα μεταβληθεί σε θύτη σκληραίνοντας τη στάση της και μηχανευόμενη πολλαπλά φονικά.

II. Η ΠΑΡΑΒΑΣΗ (Έγκλημα, Εγκληματίας)

Στο παρόν κεφάλαιο θα περιγράψουμε την εγκληματική πράξη κατατάσσοντάς τη σε είδη εγκλήματος, θα προσπαθήσουμε να δώσουμε έναν ορισμό του εγκλήματος απαντώντας στο ερώτημα 'τι είναι έγκλημα;'. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η σκέψη και ο προβληματισμός των τραγικών, τον οποίο θα επεκτείνουμε μέχρι τις μεταγενέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις των εγκληματολόγων. Σχετικά με την προσωπικότητα του δράστη σκοπό έχουμε να καταδείξουμε τα ~~εσωτερικά κίνητρα και τα βαθύτερα ψυχικά ελατήρια που τον ώθησαν στη διάπραξη~~

εγκλήματος. Σκιαγραφούνται επίσης και οι εξωτερικές συνθήκες που υπέθαλψαν το πέρασμα στην εγκληματική πράξη. Ιδιαίτερα διερευνούμε το βαθμό ηθικής ευθύνης και συνειδητοποίησης της ενοχής που φέρει το άτομο τόσο πριν όσο και μετά τη διάπραξη. Θα διαπιστώσουμε ότι στον τομέα της γυναικείας εγκληματικότητας, καθώς κινούμαστε στον χρόνο και τα ήθη εξελίσσονται παράλληλα με την εποχή, από την Κλυταιμνήστρα ως τη Μήδεια προβάλλει μια ολοένα αυξανόμενη συνειδητοποίηση της ενοχής, γεγονός που αποδεικνύει ότι το έγκλημα εκτός από τις άλλες του προϋποθέσεις⁹⁰ έχει βιωθεί ως άδικη πράξη κι από τον ίδιο τον δράστη.

Για την πληρέστερη παρουσίαση του θέματός χωρίσαμε τα εγκλήματα και τους εγκληματίες με βάση το φύλο τους. Σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας εγκληματικότητας όπως αντανακλάται στις τραγωδίες και σε μια προσπάθεια να προταθούν ερμηνείες γι' αυτήν, μια υπόθεση εργασίας υποστηρίζει ότι όλες οι γυναίκες εγκληματούν κατά την απουσία του κυρίου του οίκου τους, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξη ενός βαθύτερου ψυχολογικού φόβου που έτρεφε η πατριαρχική κοινωνία για τις γυναίκες επειδή από εκείνες εξαρτιόταν η διαίωνιση του οίκου με την απόκτηση απογόνων και η μεταβίβαση της περιουσίας από πατέρα σε γιο. Η ατεκνία ήταν μια θλιβερή κατάσταση για τους αρχαίους Έλληνες και ο θεσμός του γάμου μεριμνούσε ακριβώς για παροχή απογόνων που θα διατηρήσουν την πατρογονική λατρεία και την περιουσία.

⁹⁰ Κατά τον Pinatel χρειάζονται δύο προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί μια πράξη ως έγκλημα, μια ιστορική και μια ψυχο-κοινωνιολογική. Βλ. σχετικά Φαρσεδάκη, Ι., 'Στοιχεία', σελ.31

Α. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η Κλυταιμνήστρα για μεγάλο χρονικό διάστημα εκμεταλλεύεται την απουσία του συζύγου της και καταστρώνει τα σχέδιά της για τη δολοφονία του. Εντωμεταξύ συνάπτει παράνομο ερωτικό δεσμό με τον Αίγισθο, ο οποίος επιστρέφει στο Άργος ζητώντας εκδίκηση για τις ανόσιες πράξεις του Ατρέα. Κλυταιμνήστρα και Αίγισθος συνωμοτούν κρυφά για την εξόντωση του Αγαμέμνονα. Ωστόσο η συμπεριφορά τους δεν έχει διαφύγει της προσοχής του άτυπου κοινωνικού ελέγχου (Χορός) ο οποίος προσπαθεί μάταια να προειδοποιήσει τον βασιλιά κατά την επιστροφή του από την Τροία. Η Κλυταιμνήστρα καταστρώνει ένα δολερό σχέδιο εξόντωσης, το οποίο ο Αισχύλος παραλληλίζει με δίχτυ, με παγίδα θανάτου. Αφού υποδεχτεί με μεγαλόπρεπες εξαγγελίες τον βασιλιά, τον παρασύρει σε μια πράξη ύβρεως (πάτημα στο κόκκινο χαλί) για να είναι σίγουρη ότι το υποψήφιο θύμα δεν πρόκειται να ξεφύγει από το φθονερό μάτι των θεών. Εξάλλου ο Αγαμέμνων είχε συγκεντρώσει πολλά προηγούμενα σφάλματα που τον βάραιναν έτσι ώστε η τιμωρία του να προβάλλει αναπόφευκτη (θυσία Ιφιγένειας, ολοκληρωτική καταστροφή και πυρπόληση της Τροίας, έλλειψη σεβασμού της ζωής των θυμάτων πολέμου, πατρογονικά εγκλήματα του Ατρέα που τον βάραιναν, και τέλος, η συνοδεία μιας παλλακίδας που θέλει να εγκαταστήσει στο παλάτι).

Η Κλυταιμνήστρα είναι τόσο προσεκτική ώστε να μην προδώσει τις προθέσεις της ούτε για μια στιγμή, μόνο καλοπιάνει τον σύζυγο βεβαιώνοντάς τον για την αφοσίωση και τη συζυγική της πίστη κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης απουσίας του. Μόνο μετά την πράξη αποκαλύπτει τα αληθινά της αισθήματα όταν θριαμβολογεί πάνω από τα πτώματα του Αγαμέμνονα και της Κασσάνδρας. Αλλά το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη σύγκρουσή της με τον Χορό, όταν ο φορέας του άτυπου κοινωνικού ελέγχου τη φέρνει αντιμέτωπη με την πράξη της. Η Κλυταιμνήστρα αρχικά εμφανίζεται ως ενσάρκωση του Αλάστορος και της θείας Δίκης, φαίνεται σαν να έχει κυριευθεί ολοκληρωτικά από ένθεη παρουσία. Εδώ βεβαίως μπορούμε να διακρίνουμε τις τεχνικές ουδετεροποίησης της ηθικής ευθύνης ως μέσον συγκράτησης των ηθικών αναστολών και διολίσθησης προς την εγκληματική πράξη. Μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη στάση της Κλυταιμνήστρας όταν ενστερνίζεται τη μορφή του Αλάστορος και των Ερινύων ως προσπάθεια να άρει τον καταλογισμό για την πράξη της. Επίσης, από τη στιγμή που σκοτώνει

τον νόμιμο αρχηγό του κράτους όλες οι εξουσίες περνούν στα χέρια της. Έτσι, η ίδια ενσαρκώνει τώρα τον καινούργιο νόμο και υπηρετεί τη δικαιοσύνη, αυτήν που επεδίωξε δολοφονώντας τον άντρα της. Όμως, ο Χορός απορρίπτει τους ισχυρισμούς της. Δέχεται ότι προηγούμενες συμπεριφορές του Αγαμέμνονα μπορεί να είναι αξιοκατάκριτες, δέχεται ακόμη και τις δεισιδαιμονικές αντιλήψεις περί δράσεως του Αλάστορα και των Ερινύων, θεωρεί όμως τη βασίλισσα υπεύθυνη για τη διπλή δολοφονία. Κι αυτή η μετατόπιση της ευθύνης μας πηγαίνει

πίσω στον χαρακτήρα της Κλυταιμνήστρας όπου εδράζεται ο βασικός παράγοντας

εγκληματογένεσης: η ανδρόβουλη ψυχή της, ο αντρικός χαρακτήρας της. Είναι ενδεικτικό των αντιλήψεων της εποχής ότι τα κίνητρα και η πράξη της Κλυταιμνήστρας αποδίδονται σε δυναμικά, 'ανδρικά' χαρακτηριστικά που έρχονται σε αντίθεση με τα παθητικά 'γυναικεία' στοιχεία του χαρακτήρα: το διπλό έγκλημα, η αγριότητα και το όργανο του εγκλήματος, η εμπλοκή του εραστή ως ηθικού αυτουργού. Πάνω απ' όλα όμως η φιλόδοξη ψυχή της που επιθυμεί να κυβερνά κι όχι να υποτάσσεται. Κι ο Πλάτωνας υπογράμμισε την ύπαρξη υπέρμετρης φιλοδοξίας και φθόνου ως αίτιο εγκλήματος (Νόμοι, 870a).

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η κοινωνική αντίδραση στο έγκλημά της έτσι όπως απεικονίζεται στα λόγια του Χορού συνίσταται σε μια έντονη αποδοκιμασία της πράξης της, τίποτε όμως παραπάνω. Από τη στιγμή που ο ίδιος ο δράστης εκπροσωπεί και την άρχουσα τάξη, την κεφαλή της κοινωνίας, ποιος θα βρεθεί να την τιμωρήσει; Από φόβο όλοι σωπαίνουν. Μόνο εναντίον του Αίγισθου ο Χορός ετοιμάζεται να περάσει σε ενεργό δράση αλλά στην καίρια στιγμή επεμβαίνει η Κλυταιμνήστρα ζητώντας από τον Αίγισθο να υποχωρήσει. Έτσι, η σύρραξη αποφεύγεται, η δυσαρέσκεια όμως υπολανθάνει και συσσωρεύεται.

Κατά παρόμοιο τρόπο μας παρουσιάζει κι ο Σοφοκλής την Κλυταιμνήστρα στη δική του εκδοχή της *Ηλέκτρας*, ως όργανο θεοδικίας το οποίο συνδράμουν οι Ερινύες. Σ' αυτό το δράμα ο ανταγωνισμός και η αντιπάθεια ανάμεσα σε μάνα και κόρη είναι έκδηλος και εκφράζεται με σκληρές φράσεις αποδοκιμασίας. Η Κλυταιμνήστρα του Σοφοκλή χρησιμοποιεί και πάλι ως δικαιολογία τη θυσία της Ιφιγένειας και κάνει σκληρή κριτική στην κόρη της για τη στάση που κρατά μέσα στο παλάτι. Σχετικά με την Ηλέκτρα πάλι, η συμπεριφορά της μπορεί να ενταχθεί σε δύο κατηγορίες: 1^{ov}. Αν δανειστούμε την οπτική γωνία του Αίγισθου και της Κλυταιμνήστρας,

τότε η συμπεριφορά της Ηλέκτρας κρίνεται ως παρεκκλίνουσα και ενοχλητική για την εξουσία, 2^{ον}. Αν δούμε μέσα από το αξιακό σύστημα της ίδιας της ηρωίδας, τότε εκείνη που είναι προσανατολισμένη στην επιδίωξη της τιμής και την εκπλήρωση του ηρωικού ιδεώδους με κάθε κόστος, επιβουλεύεται τους δολοφόνους του Αγαμέμνονα. Το πρωταρχικό της κίνητρο είναι η εκδίκηση για τον χαμό του πατέρα ακριβώς επειδή ακολουθεί έναν κώδικα τιμής που της απαγορεύει να σκεφτεί, να επιθυμήσει να χαρεί κάτι άλλο. Της επιβάλλει μονάχα να σκέφτεται και να επιδιώκει την τιμωρία των εχθρών ελπίζοντας στην επιστροφή του αδελφού της Ορέστη.

Ένας σημαντικός παράγοντας όμως που βοηθά στη διαιώνιση του μίσους και της πικρίας της είναι και η περιθωριοποίησή της μέσα στον πατρικό οίκο καθώς και η αποστέρηση των 'φυσικών' δικαιωμάτων της (γάμος αντάξιος της κοινωνικής της θέσης, απόκτηση απογόνων), τα οποία θα απολάμβανε υπό διαφορετικές περιστάσεις. Είναι τόσο πεισματικά αφοσιωμένη στην τιμωρία των ενόχων που δεν μπορεί να δει κάποιο άλλο μέλλον για τον εαυτό της παρά μόνο μετά τη δολοφονία του Αίγισθου και της Κλυταιμνήστρας. Ενδεικτικό της εμμονής της είναι το γεγονός ότι ακόμη και αφού πληροφορείται την ψεύτικη είδηση του θανάτου του Ορέστη, μετά από ένα σύντομο ξέσπασμα θλίψης, δεν απελπίζεται, μαζεύει το θάρρος της και με καινούργια ορμή μηχανεύεται να σκοτώσει η ίδια με τα χέρια της τους δολοφόνους. Επειδή όμως συνειδητοποιεί τη φυσική της αδυναμία της ως γυναίκας για να εκτελέσει το έγκλημα, ζητά τη συνδρομή της αδελφής της τάζοντάς της μελλοντικά οφέλη (καλό γάμο, καλή φήμη στην ανθρώπινη κοινωνία ως και υστεροφημία!). Όταν η Χρυσόθεμη αρνείται υποδεικνύοντας τα αδιέξοδα του σχεδίου της Ηλέκτρας και προσπαθώντας να τη λογικέψει, η ηρωίδα και πάλι δεν πτοείται και αποφασίζει να δράσει μόνη της.

Τελικά όλα πάνε κατ' ευχήν για τα παιδιά του Ατρέα εφόσον ο Ορέστης δεν είναι νεκρός αλλά επέστρεψε να εκδικηθεί. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατάστρωση του σχεδίου δολοφονίας που μηχανεύονται Ηλέκτρα -Ορέστης-Πυλάδης και ο τρόπος εκτέλεσής του, καθώς οι περιστάσεις τους ευνόησαν (απουσία Αίγισθου στα κτήματα, η Κλυταιμνήστρα βρίσκεται μόνη στο παλάτι). Εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε τις τέσσερις φάσεις της ψυχικής διαδικασίας του De Greef (αδιαμόρφωτη συναίνεση, διαμορφωμένη συναίνεση, κρίση-απόφαση και εκτέλεση). Εντύπωση προκαλεί η ιδιαίτερη σκληρότητα με την οποία η Ηλέκτρα συμμετέχει έξω από το

παλάτι στη δολοφονία της μητέρας της: ακούγοντας τις κραυγές της Κλυταιμνήστρας προτρέπει τον αδελφό της να επαναλάβει το φονικό χτύπημα. Αν πάλι ανατρέξουμε στις τέσσερις ουσιώδεις προϋποθέσεις για το πέρασμα στην εγκληματική πράξη όπως τις κατέγραψε ο Maupoungier θα διαπιστώσουμε ότι οι δύο πρώτες (ηθική-μη συγκράτηση από την ηθική αποδοκιμασία της πράξης, και ποινική – μη συγκράτηση από τον φόβο της ποινής) δεν υφίστανται, αλλά αντιθέτως οι ηθικές επιταγές της θεοδικίας επιβάλλουν τη μητροκτονία και την τιμωρία των ενόχων με έγκλημα ανάλογο της αρχικής προσβολής. Όσον αφορά τον φόβο της ποινής ή των αντιποίνων γίνεται φανερό από τα λόγια του Χορού ότι καμία Ερινύα δεν θα έλθει να καταδιώξει τα δύο αδέλφια για τη μητροκτονία. Η θεία Δίκη έχει ικανοποιηθεί και ο κύκλος του αίματος λήγει χωρίς καινούργια καταδίωξη. Άλλωστε κι ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος φαίνεται ν' αναγνωρίζει ότι το δίκαιο βρίσκεται από την πλευρά των παιδιών του Αγαμέμνονα.

Στην Αντιγόνη πάλι συναντάμε τον διφορούμενο χαρακτήρα μιας πράξης που οι θεοί επιδοκιμάζουν ενώ ο ανθρώπινος νόμος καταδικάζει. Το έγκλημα της Αντιγόνης συνίστατο στην παράβαση μιας ανθρώπινης διαταγής 'πολιτικού' περιεχομένου (αποτελεί μέρος του πολιτικού προγράμματος του Κρέοντα για τη διακυβέρνηση της πόλης), αυτό όμως την κάνει να δείχνει ανυπακοή στους άρχοντες και ασέβεια προς την πόλη. Η ίδια στην απολογία της μοιάζει να κατανοεί πλήρως και να αποδέχεται την ενοχή της. Είναι παραβάτιδα των νόμων από πεποίθηση. Κι εδώ οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί που ενστερνίζεται η ηρωίδα την οδηγούν όχι μόνο σε μια απομόνωση αλλά και σε μια πορεία αυτοκαταστροφής. Στην αρχή προσπαθεί κι αυτή να εμπλέξει την αδελφή της στην 'άδικη' πράξη. Όταν η Ισμήνη αρνείται και τονίζει τις πιθανές συνέπειες, η Αντιγόνη γίνεται πικρόχολη και διαχωρίζει τη θέση της ερχόμενη σε ρήξη με το μοναδικό συγγενικό πρόσωπο που της έχει απομείνει. Στην απολογία της παραθέτει τα κίνητρά της: πρωτίστως, η προσήλωση και ο σεβασμός στους αιώνιους και αναλλοίωτους νόμους των θεών. Ακολουθούν η αδελφική αγάπη και αφοσίωση στα καθήκοντα του συγγενή απέναντι στον νεκρό, η περιφρόνησή της για τα πρόσκαιρα νομοθετήματα των ανθρώπων, και τέλος η διάθεσή της να βάλει ένα τέλος στη βασανισμένη οικογενειακή της ζωή.

Η απομόνωση του ήρωα είναι ένα σταθερό μοτίβο στις τραγωδίες του Σοφοκλή και λειτουργεί ως παράγων περάσματος σε εγκληματική πράξη ή σε πράξεις αυτοκαταστροφικές

(*Ηλέκτρα, Αίας, Φιλοκτήτης*). Ο Χορός πάλι που εκφέρει την κοινή γνώμη τηρεί απέναντι στον άρχοντα στάση επιφυλακτική, ούτε συναινεί ούτε εναντιώνεται, φανερά τουλάχιστον. Στην Αντιγόνη αν και συμπεριφέρεται με πατρική στοργή ωστόσο αποδοκιμάζει την εριστική στάση, τη μονομέρεια και το αδιάλλακτο του χαρακτήρα της. Μόνον στο τέλος του δράματος, κι αφού η αυτοκτονία της ηρωίδας πυροδοτεί μια σειρά αυτοκτονιών (*Αίμονας, Ευρυδίκη*) ο Χορός συμβουλεύει για σύνεση και σωφροσύνη στις σκέψεις και τις πράξεις των ανθρώπων.

~~Αλλά εκεί που το έγκλημα μοιάζει να αποθεώνεται και προβάλλει ανάγλυφα η πονηρή~~

φύση του δράστη αλλά και οι παθογόνες κοινωνικές συνθήκες που ευνόησαν την εκδήλωση εγκληματικής συμπεριφοράς είναι η *Μήδεια* του Ευριπίδη. Τα εγκλήματά της πολλά, παλιά και νέα. Στο παρόν δράμα παρουσιάζονται με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες ο φόνος της βασίλοπούλας και του πατέρα της που έκαναν το σφάλμα να δεχτούν για γαμπρό τον Ιάσωνα. Ακολουθεί η δολοφονία των δύο γιων του Ιάσωνα από την ίδια τους τη μητέρα. Το συγκεκριμένο δράμα του Ευριπίδη μπορεί να χρησιμεύσει κι ως εγχειρίδιο για τη μελέτη του εγκληματικού φαινομένου. Καταρχάς, όσον αφορά στην προσωπικότητα της παραβάτιδος έχουμε να κάνουμε με μια γυναίκα ιδιαίτερος έξυπνη και διορατική (η φήμη της άλλωστε ως σοφής τονίζεται σε δυο σημεία του δράματος). Η *Μήδεια* δεν πάσχει από κανένα αδύναμο σημείο, δεν ονειροπολεί, δεν ξεγελά τον εαυτό της. Γνωρίζει πολύ καλά ποια είναι η θέση της. Ήδη από την αρχή οι δευτερεύοντες χαρακτήρες υπαινίσσονται την εχθρική διάθεση προς τα παιδιά της που εκπορεύεται όμως από τη δαιμονική της φύση. Μια *Μήδεια* άπαξ και δεχτεί προσβολή δεν ηρεμεί εύκολα κι ο θυμός της γνωρίζει πολλούς τρόπους εκτόνωσης βλαπτικούς για τους εχθρούς της.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πορεία της σκέψης της προς το έγκλημα, καθώς αλλάζει κατεύθυνση. Αρχικά, και μετά το απειλητικό τελεσίγραφο του Κρέοντα, μηχανεύεται να εκδικηθεί τον άντρα της και τα νέα πεθερικά, και τους τρεις σε μία μέρα! Σκέφτεται να εισβάλλει με μαχαίρι στο παλάτι και να τους σφάξει, καταλαβαίνει όμως γρήγορα το ανέφικτο αυτού του σχεδίου και στρέφεται στο δηλητήριο, σ' αυτό που γεννήθηκε πιο ικανή! Προκύπτει όμως το πρόβλημα: ποιος θα της προσφέρει καταφύγιο αυτή τη δύσκολη ώρα, που να βρει σίγουρο κατάλυμα και φιλοξενία όταν σε όλη την Ελλάδα είναι σεσημασμένη για προηγούμενα εγκλήματα; Αυτή η

δυσκολία την κάνει να αναβάλει προς το παρόν τα σχέδιά της, ώσπου εμφανίζεται ένας παλιός φίλος, ο Αιγέας. Ο γέρο-βασιλιάς παρουσιάζει ένα θλιβερό θέαμα, είναι άτεκνος και αισθάνεται ντροπιασμένος γι' αυτό. Περιφέρεται στα μαντεία ζητώντας λύση στο πρόβλημά του. Η Μήδεια γρήγορα δράττεται της ευκαιρίας και τον βάζει να ορκιστεί ότι θα της προσφέρει το πολύτιμο καταφύγιο που τόσο έχει ανάγκη. Όμως η αξιολύπητη κατάσταση του Αιγέα της γεννά στο μυαλό το τέλειο σχέδιο εκδίκησης: θα καταστήσει τον Ιάσονα άτεκνο αποστερώντας του τόσο την καινούργια νύφη όσο και τους γιους του. Έτσι, ο οίκος του θα σβήσει κι εκείνος θα περιπλανιέται μόνος και άτεκνος, αξιολύπητος όσο κι ο Αιγέας.

Όργανο του εγκλήματος γίνονται τα ακριβά χρυσοστόλιστα δώρα εμποτισμένα με δηλητήριο που στέλνει στην καινούργια νύφη, και πράκτορες της θηριωδίας της οι δυό της γιοι, άθελά τους βέβαια. Στέλνοντάς τους στο παλάτι με τα δηλητηριασμένα δώρα ουσιαστικά τα καταδικάζει ήδη σε θάνατο: ακόμη κι αν δεν τα σκότωνε η ίδια, τα παιδιά δεν θα γλίτωναν τον προπηλακισμό των Κορινθίων. Έτσι, η πράξη της παιδοκτονίας προβάλλει σαν αδήριτη ανάγκη. Σ' αυτό το δράμα προβάλλει ανάγλυφα η απιστία του συζύγου και η ερωτική απογοήτευση ως γενεσιουργές αιτίες πολλαπλών εγκλημάτων. Όμως δεν πρέπει να παραμερίσουμε και τον προσωπικό παράγοντα, τη θηριώδη φύση της Μήδειας που δεν ανέχεται προσβολές. Μπορούμε επίσης να ανιχνεύσουμε τον υπερβολικό εγωισμό που την προσανατολίζει στη δολοφονία των παιδιών της ('εγώ τους έδωσα ζωή, εγώ θα τους τη στερήσω') αλλά και την έμφυτη ροπή του ατόμου προς το έγκλημα. Όσο για τον βαθμό ηθικής ευθύνης η ηρωίδα είναι πλήρως συνειδητοποιημένη για την ενοχή της όταν παραδέχεται ότι 'ξέρω ότι αυτό που πάω να κάνω είναι κακό αλλά ο θυμός μ' έχει κυριέψει'. Εδώ βρίσκει εφαρμογή η κρίση του Αριστοτέλη ότι μια άδικη πράξη μπορεί να αποτελεί απάντηση σε προηγούμενη αδικία. Ακόμη περισσότερο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον κλασικό ορισμό του Lacassagne για το εγκληματικό φαινόμενο όταν υποστηρίζει ότι ο εγκληματίας είναι το μικρόβιο, οι κοινωνικές συνθήκες αποτελούν το παθογόνο περιβάλλον μέσα στο οποίο το μικρόβιο μπορεί να βρει γόνιμο έδαφος για 'καλλιέργεια'. Από μια παρόμοια ζύμωση παράχθηκε κι η θηριώδης εκδίκηση της Μήδειας.

B. ΑΝΔΡΕΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΕΣ

Επανερχόμαστε στην τριλογία του Αισχύλου και στον κεντρικό ήρωα που περνά αλλεπάλληλες δοκιμασίες. Ο Ορέστης του Αισχύλου εκτελεί το διπλό έγκλημα της μητροκτονίας και της δολοφονίας του Αιγίσθου, εραστή της μητέρας με σκοπό να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του προς τον νεκρό πατέρα. Υπενθυμίζουμε ότι βρισκόμαστε ακόμη σε μια εποχή συλλογικής ευθύνης που συνθλίβει το άτομο. Ο γιος θεωρείται προέκταση της υπόστασης του πατέρα, κι ~~όπως κληρονομεί την περιουσία του κατά παρόμοιο τρόπο κληρονομεί κι όλα του τα χρέη,~~ φυσικά ή μεταφυσικά. Τα κίνητρα του Ορέστη, όπως τον παρουσιάζει ο Αισχύλος είναι καταρχάς η εντολή του θεού Απόλλωνα που προβάλλει ως πειστική ανάγκη. Όμως ο ίδιος ο ήρωας δεν διακατέχεται από φονική μανία, ούτε δρα σαν μαριονέτα των θεών. Η ανάγκη κινεί τη δράση του όμως κι ο ίδιος βρίσκει επαρκή αιτιολόγηση για το επικείμενο έγκλημά του: είναι η φτώχεια του που πηγάζει από την αποστέρηση των φυσικών δικαιωμάτων του πάνω στην περιουσία του πατέρα, η πολύχρονη απομόνωσή του σε ξένη γη για λόγους προστασίας. Στη σκέψη του βαρύνουν επίσης και η κοινή γνώμη και η τιμή που θα αποκομίσει μετά την τιμωρία των ενόχων.

Όσον αφορά τη συνειδητοποίηση της ηθικής ευθύνης που τον βαρύνει, αυτή προβάλλει στην κρίσιμη στιγμή, όταν ο Ορέστης αναρωτιέται 'τι να κάνω;'. Η αμφιβολία είναι έκδηλη στα λόγια του, είναι η στιγμή που το άτομο αγωνίζεται να μην 'τυφλωθεί', να μην περιορίσει το οπτικό του πεδίο μοναχά στο αρχικό αδίκημα, πασχίζει να δει κι άλλες πτυχές του θέματος, να βρει μια λύση άλλη από το δίκαιο των αντιποίνων. Η απάντηση όμως του Πυλάδη του περιορίζει με τρόπο μοιραίο όλες τις πιθανές εναλλακτικές λύσεις. Το σύμπαν του Αισχύλου κυριαρχείται ακόμα από τον αιώνιο, άτεγκτο νόμο του Δία ('όποιος κάνει κακό θα το 'βρει'). Έτσι, το έγκλημα προβάλλει ως a priori δοσμένο, ως οντολογική έννοια που προϋπάρχει της κοινωνικής πραγματικότητας και περιμένει τη στιγμή να πέσει όπως ο κεραυνός του Δία στα κεφάλια των θνητών μόνο και μόνο για να τιμωρήσει. Αν λοιπόν το έγκλημα σημαίνει μια τιμωρία και κάθε έγκλημα απαιτεί μια καινούργια τιμωρία, τότε η αλυσίδα των διαδοχικών φόνων δεν σταματά παρά μονάχα με τον ολοκληρωτικό αφανισμό ενός οίκου. Πάντως ο Χορός, φορέας άτυπου κοινωνικού ελέγχου, μετά την εκτέλεση του εγκλήματος δικαιώνει τον ήρωα επιδοκιμάζοντας την

πράξη του: εξετέλεσε το χρέος του, η πράξη του ήταν αρεστή στους θεούς, η Δίκη εκπληρώθηκε, τώρα πρέπει να βρει τη γαλήνη και την ηρεμία. Μονάχα ο ίδιος ο δράστης γνωρίζει ότι το αίμα που χύθηκε δεν ησυχάζει. Τώρα οι διώκτες του δεν είναι ανθρώπινα όντα αλλά δαιμονικά και ζητούν επιτακτικά την τιμωρία του θύματός τους.

Κατά παρόμοιο τρόπο ο ίδιος ήρωας (Ορέστης) παρουσιάζεται και στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή να επιστρέφει για εκδίκηση στο όνομα του πατέρα. Σ' αυτό το δράμα όμως, η δράση ~~τοποθετείται κατά μείζον μέρος στην ανθρώπινη κοινωνία. Ο θεός μεν συμμετέχει αλλά ο~~ χρησμός του αναφέρεται μόνο δυο φορές στο έργο και μάλιστα ο Ορέστης εκφράζει μια αμφισβήτηση για τη χρησιμότητα της θείας εντολής. Η απονομή δικαιοσύνης πραγματοποιείται αποκλειστικά από ανθρώπινα χέρια και ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος τηρεί στάση μάλλον ουδέτερη. Το τέλος του δράματος τους βρίσκει όλους (κεντρικούς ήρωες και Χορό) μάλλον αμήχανους. Περαιτέρω τιμωρία των μητροκτόνων (καταδίωξη από Ερινύες ή άλλους φορείς) δεν εμπίπτει στις προθέσεις του Σοφοκλή περί Δίκης.

Με τον *Οιδίποδα* φαίνεται σαν να επιστρέφουμε και πάλι σ' ένα οντολογικό ορισμό του εγκλήματος. Ο θεός προέβλεψε δύο εγκλήματα που συνδέονται στενά μεταξύ τους: πατροκτονία και αιμομιξία, και είναι κοινά παραδεκτό ότι οι θεοί δεν ψεύδονται, όσο ακατανόητες κι αν προβάλλουν οι βουλές τους. Το θέμα που προκύπτει απ' αυτό το δράμα είναι ο βαθμός συνειδητοποίησης της ενοχής και η ηθική ευθύνη του δράστη. Όσον αφορά στο πρώτο έγκλημα της πατροκτονίας ο δράστης κινήθηκε από υπερβολική αυτοπεποίθηση στη σωματική του δύναμη, από οργισμένη αντίδραση σε προηγηθείσα προσβολή και κτύπημα. Κατά τον Αριστοτέλη αυτό αποτελεί αδίκημα άνευ προθέσεως, γι' αυτό και πρέπει ν' αναγνωριστούν ελαφρυντικά και να αποδοθεί ηπιότερη ποινή.

Βασιζόμενοι στις αρχές του αττικού δικαίου περί φόνων πάλι, οι ερευνητές ερίζουν για το αν ο φόνος του Λαίου εμπίπτει στην κατηγορία του *δίκαιου* φόνου ή του *ακούσιου* φόνου. Ο *Οιδίποδας* περιγράφοντας το έγκλημά του ισχυρίζεται ότι δέχτηκε πρώτος το κτύπημα του Λαίου και σ' αυτό ανταπάντησε σκοτώνοντας τον ίδιο και τους ακολούθους του. Βρισκόταν λοιπόν σε νόμιμη άμυνα και σύμφωνα με το αττικό δίκαιο έπραξε σωστά υπερασπιζόμενος τον εαυτό του. Το πρόβλημα όμως εγείρεται από τη στιγμή που γνώριζε τον χρησμό, επομένως

όφειλε να είναι πιο προσεκτικός. Η απόφασή του να αυτοεξοριστεί από την Κόρινθο για να μην υποπέσει στα εγκλήματα που προέβλεψε ο χρησμός είναι μεν αξιέπαινη, όμως δεν τον προφύλαξε τελικά από την εκπλήρωση της θείας βούλησης. Σχετικά με το δεύτερο έγκλημα της αιμομιξίας, πραγματικά ο Οιδίποδας είχε πλήρη άγνοια. Επιπλέον, ο Σοφοκλής μας παρουσιάζει τον ήρωά του να σέβεται και να αγαπά πραγματικά τη γυναίκα του. Όμως κι εδώ θα μπορούσε να δείξει περισσότερη περίσκεψη όταν η Θήβα του πρόσφερε μια πολύ μεγαλύτερη του γυναίκα ως ανταμοιβή, επειδή τους λύτρωσε από τη Σφίγγα. Εν ολίγοις, ο Οιδίποδας ορμώμενος από αγνά ελατήρια ενήργησε σε όλη του τη ζωή προσπαθώντας να αποφύγει το πεπρωμένο του, όμως οι εξωτερικές συνθήκες τον 'παγίδευσαν' ως έναν βαθμό, παράλληλα όμως κι εκείνος παρασύρθηκε από στοιχεία της ιδιοσυγκρασίας του.

Τέλος, το 'έγκλημα' του *Προμηθέα* μας φέρνει πιο κοντά στη σχολή της κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στην άδικη πράξη και τον παραβάτη που στιγματίζεται με μια νέα μειωτική ταυτότητα, αυτή του ποινικού πληθυσμού. Η παράβαση που διαπράττει ο ήρωας δεν καθορίζεται επακριβώς στο ομώνυμο δράμα, από την αντίδραση όμως σε αυτό κατανοούμε ότι πρόκειται για ανυπακοή στον ιεραρχικά ανώτερο. Ο ίδιος περιγράφει την πράξη του ως εναντίωση στα σχέδια του νέου αφέντη που ήθελε να καταστρέψει το γένος των ανθρώπων για να φτιάξει ένα καινούργιο. Εδώ έχουμε να κάνουμε πάλι με ένα έγκλημα από ιδεολογία κι ο δράστης προσπαθεί να διορθώσει μια αδικία που γίνεται εις βάρος ασθενέστερων μελών μιας κοινωνίας, χωρίς ο ίδιος να αποκομίσει κάποιο προσωπικό όφελος. Ο ήρωας συνειδητοποιεί πλήρως το μέγεθος της ανυπακοής του, όταν παραδέχεται 'ναι, έσφαλα, το γνωρίζω'. Ωστόσο τηρεί αδιάλλακτη στάση αρνούμενος κάθε συμβιβασμό. Αυτή η σκληρότητα στη συμπεριφορά του πιθανόν οφείλεται στη γνώση ενός μυστικού που προοιωνίζει τη μελλοντική πτώση του τωρινού κυριάρχου.

III. Η ΚΥΡΩΣΗ (Ποινή)

A. Ο αποκλεισμός ως συνέπεια της πράξης

Στην *Ορέστεια* αφήσαμε τον κεντρικό ήρωα να καταδιώκεται από αμείλικτα όργανα καταστολής. Αυτοεξορίζεται για να γλιτώσει την τιμωρία τους και υπόκειται σε διαδοχικές τελετές καθαρμού,

όπως άρμοζε στους δολοφόνους σύμφωνα με το δίκαιο (γραφτό και άγραφο). Σ' αυτές τις τελετές πρωτοστατεί ο Απόλλωνας ο οποίος τον συμβουλεύει να καταφύγει στην Αθήνα, στο ιερό της αδελφής του. Η κατάσταση του Ορέστη είναι δεινή, οι Ερινύες της μητέρας κοντεύουν να κερδίσουν το θύμα τους. Μπορεί ο λαός του Άργους να θεωρεί την πράξη της μητροκτονίας ηθικά αποδεκτή όμως από τη στιγμή που συντελείται έγκλημα και χύνεται αίμα ο αιώνιος, μηχανικός νόμος του θεού (ο ένοχος θα πάθει) απαιτεί την τιμωρία. Με τον Ορέστη όμως η κατάσταση είναι αρκετά περίπλοκη. Η Αθηνά που εκπροσωπεί στο έργο τη μετριοπαθή διάθεση

αλλά και τη σοφία του Δία, αφού ακούσει προσεκτικά τα δύο αντιτιθέμενα μέρη, θεσπίζει για πρώτη φορά ιερό δικαστήριο αποτελούμενο από τους άριστους των πολιτών με διπλή λειτουργία: όχι μόνον θα κρίνει τις υποθέσεις φόνου, αλλά θα επιτηρεί και την πόλη και το σύνολο των πολιτών φροντίζοντας για την ευημερία τους και τη σύμπλευσή τους με τις ηθικές επιταγές. Είναι ο περίφημος Άρειος Πάγος.

Εδώ συντελείται ένα σημαντικό βήμα προόδου: από τη θεοδικία στα πολιτικά θεσπισμένα όργανα απονομής δικαιοσύνης. Όταν ο ήρωας τελικά αθώνεται αφού η Αθηνά χαρίζει την ψήφο της υπέρ του κατηγορούμενου (το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ήταν οριακό για τον Ορέστη), οι Ερινύες ξεσπούν με ύβρεις και απειλές (σε συμβολικό επίπεδο καταδεικνύεται η σκλήρυνση των οργάνων ποινικής δικαιοσύνης). Η τριλογία θέτει διαδοχικά διλήμματα στους ήρωες, μα το μείζον δίλημμα τίθεται στο τέλος του δράματος όταν οι Ερινύες καλούνται να επιλέξουν την περαιτέρω πορεία τους. Είναι αδιάλλακτες και δύστροπες, η Αθηνά αναγκάζεται να κάνει τρεις προσπάθειες για να τις καλοτιάσει. Αν θεωρήσουμε τις Ερινύες ως ενσάρκωση του ποινικού νόμου (ενός αρχέγονου, μηχανικού κανόνα) η Αθηνά δεν ζητά απ' αυτές να μεταβάλλουν στην ουσία τη φύση τους. Μόνον προτείνει να διευρύνουν το οπτικό τους πεδίο έτσι ώστε να περιλαμβάνει περισσότερες λειτουργίες του ποινικού νόμου και να προστατεύει περισσότερες αξίες. Έτσι, οι Ερινύες μετατρέπονται από αντιπαθείς διώκτες σε Ευμενίδες, ντύνονται το κόκκινο φόρεμα της γονιμότητας, χάνουν την αποκρουστική τους όψη και γίνονται οι φύλακες της ευημερίας της κοινότητας. Μαζί με τον Φόβο που έσπερναν επί τη εμφανίσει τους τώρα θα βασιλεύει κι ο Σεβασμός, ο ομότιμος αδελφός του. Έτσι ο ποινικός νόμος από αυστηρά τιμωρητικός αποκτά κι άλλη ιδιότητα, γίνεται ρυθμιστικός της κοινής ζωής

προβάλλοντας κοινά αποδεκτές αξίες τις οποίες όλοι οι πολίτες πρέπει να ενστερνιστούν και να διατηρήσουν για το κοινό όφελος.

Στην τριλογία του Αισχύλου επιτυγχάνεται μια λύση κοινά αποδεκτή από τα δύο μέρη. Από αυτή την εξισορρόπηση προβάλλει ένα πρότυπο πολιτισμού που στηρίζεται στις αρχές της μετριοπάθειας και της σύνεσης, της διάθεσης συνδιαλλαγής που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη τύφλωσης και προσανατολίζεται προς τον αμοιβαίο σεβασμό των δικαιωμάτων των 'άλλων'. Αυτή είναι μια στάση που ωφελεί το κοινωνικό σύνολο και προάγει τον πολιτισμό. Σε

άλλες τραγωδίες όμως σπανίως συναντάμε μια τόσο αρμονική διευθέτηση των διαφορών. Άλλες περιπτώσεις αποκλεισμού και περιθωριοποίησης του δράστη, και μάλιστα ιδιαζόντως σκληρές έχουμε στο παράδειγμα του *Προμηθέα*, όπου ο ήρωας μένει αποκλεισμένος στον χώρο και στον χρόνο (η τοποθεσία έκτισης της ποινής και η διάρκεια είναι ενδεικτικές της σκληρότητας της άρχουσας τάξης και των νόμων της). Ο ήρωας φέρει την ετικέτα του επικίνδυνου, η γνώση άλλωστε του μυστικού συνηγορεί σ' αυτό. Έτσι, περιορίζεται στα έσχατα σύνορα του ανθρώπινου κόσμου για χιλιάδες χρόνια και βασανίζεται σκληρά μέχρι να ενδώσει αποκαλύπτοντας το μυστικό.

B. Πράξεις Αυτοπροσβολής

Η *Αντιγόνη* κι ο *Οιδίποδας* επίσης περιθωριοποιούνται. Η πρώτη μάλιστα ένιωθε από την αρχή του δράματος αποκομμένη από την υπόλοιπη κοινότητα. Το 'έγκλημά' της επισύρει την προκαθορισμένη ποινή του θανάτου, όμως ο Κρέων θορυβημένος από τα σχόλια του γιου του περί δημόσιας δυσαρέσκειας για την καταδίκη της ηρωίδας και ηθικής επιδοκιμασίας για την πράξη της *Αντιγόνης* (ωστόσο η κοινή γνώμη υπολανθάνει, εκφράζεται στα κρυφά από φόβο προς τον άρχοντα) αποφασίζει τελευταία στιγμή να την κλείσει σε ανήλιαγη σπηλιά μακριά από την πόλη. Μπορούμε εδώ να διακρίνουμε μια πρώτη μορφή εγκλεισμού και απομόνωσης από την κοινωνία ως τρόπο έκτισης της ποινής. Η *Αντιγόνη* βέβαια ήδη προσανατολισμένη στη μετά θάνατον ζωή, εμμένει στη μονομέρειά της και αυτοκτονεί.

Σε πράξη αυτοπροσβολής προβαίνει κι ο *Οιδίποδας*. Αφού έχουν αποκαλυφθεί όλα του τα εγκλήματα, ορμά στο παλάτι και τυφλώνεται βγάζοντας τα μάτια του με τις πόρπες από το

φόρεμα της γυναίκας και μητέρας του. Αφού τα μάτια του δεν τον βοήθησαν τόσα χρόνια να δει το πραγματικό νόημα των πράξεών του, με ποιους συναναστρέφεται και τι είδους ανόσιες πράξεις κάνει, τότε αυτά δεν μπορούν να του είναι πια χρήσιμα. Η ουσία της τραγωδίας συμπυκνώνεται στη διπλή φύση του Οιδίποδα, βασιλιάς και ζητιάνος, φορέας του νόμου και εγκληματίας, ο πιο χαρισματικός πολίτης της Θήβας και απόκληρος της κοινωνίας. Μετά την αυτοτύφλωσή του παίρνει τον δρόμο της εξορίας για άλλη μια φορά, μόνο που τώρα έχει γίνει κατά πολύ σοφότερος.

Γ. Περιπτώσεις όπου η ποινή εκλείπει

Ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο, θα πρέπει να αναφερθούμε και στις περιπτώσεις ατιμωρησίας όπως εμφανίζονται στις τραγωδίες που εξετάσαμε. Στην *Ηλέκτρα* είδαμε την ηρωίδα να υποφέρει και να περιθωριοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, ώσπου ήρθε η στιγμή της πολυπόθητης εκδίκησης. Ποιο είναι το μήνυμα του έργου; Μπορεί ένα έγκλημα τόσο ειδεχθές όσο η μητροκτονία να μην επισύρει αντίδραση και αποδοκιμασία; Και όμως το τέλος του δράματος διδάσκει την ολοκληρωτική μετάβαση του ποινικού νόμου και της αντίδρασης στο έγκλημα από την υπερφυσική τάξη των θεών στην κοινωνία των ανθρώπων. Τα παιδιά του Αγαμέμνονα είναι οι φυσικοί κληρονόμοι της εξουσίας του και η κοινωνική ομάδα συσπειρώνεται γύρω απ' αυτούς (δικαίωση των πράξεών τους από τον Χορό).

Η *Μήδεια* τέλος, όχι απλώς διαφεύγει τη σύλληψη ή και τον προπηλακισμό αλλά μοιάζει να αποθεώνεται πάνω στο ουράνιο άρμα της. Οπωσδήποτε επρόκειτο για ένα τέλος που συντάραξε βαθιά το αθηναϊκό κοινό της εποχής του. Δεν αποτελεί βέβαια μια λύση ηθικά αποδεκτή που να φέρει μέσα της την κάθαρση, ωστόσο μας φέρνει αντιμέτωπους με το σύγχρονο ζήτημα της κοινωνικής ταυτότητας του εγκληματία. Αν ο 'εγκληματίας' είναι το τελικό προϊόν αλληπάλληλων φίλτρων στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης και φέρει πάνω του μια νέα μειωτική ταυτότητα, τότε αυτός που καταφέρνει να μην συλληφθεί από τα όργανα καταστολής και να μην περάσει από το ΣΑΠΔ, ο δραπετής δηλαδή, σε τι διαφέρει από τους υπόλοιπους πολίτες; Η προσωπικότητά του διαθέτει ένα ή περισσότερα 'αντικειμενικά' χαρακτηριστικά που τον διαφοροποιούν από το σύνολο της κοινωνίας; Και αν η απάντηση στα

προηγούμενα είναι καταφατική, τότε εμείς, η υπόλοιπη κοινωνία που συναναστρεφόμαστε και αλληλεπιδρούμε με τον δραπέτη πώς θα διακρίνουμε αυτές τις ποιότητες στον χαρακτήρα του ώστε να προστατευτούμε απ' αυτόν, εφόσον εκείνος έχει διαφύγει τη σύλληψη και τον στιγματισμό;

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την παρουσίαση των δραμάτων που προηγήθηκε και εξετάζοντάς τα υπό το πρίσμα της εγκληματολογικής θεωρίας, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη ενός προβληματισμού με νομικό και εγκληματολογικό προσανατολισμό. Σ' αυτό το σημείο βέβαια οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι τραγικοί ποιητές αντιμετώπισαν τα ηθικά διλήμματα που δημιουργούνται στο άτομο όταν βρίσκεται στο κατώφλι μιας κρίσιμης απόφασης, όταν έχει να επιλέξει ανάμεσα σε δύο αντιπαρετιθέμενα συστήματα αξιών, με έναν γενικότερο φιλοσοφικό στοχασμό, ωστόσο μέσα από τα έργα τους διαπιστώνουμε την ύπαρξη, ήδη από τότε, των βασικών συστατικών στοιχείων του εγκληματικού φαινομένου. Πράγματι, διαγράφονται με συνοπτικό τρόπο βέβαια για λόγους 'οικονομίας του δράματος', τόσο οι παράγοντες που ωθούν το άτομο στο έγκλημα (συνθήκες εγκληματογένεσης), όσο και το πέρασμα στην εγκληματική πράξη. Αλλά το ουσιαστικό μήνυμα κάθε δράματος συμπυκνώνεται στο τέλος, όταν οι ήρωες υπόκεινται τις κυρώσεις του ποινικού ή θεϊκού άγραφου νόμου για τις παραβάσεις τους. Η έννοια της τιμωρίας του τραγικού ήρωα μας ωθεί να επανεξετάσουμε τα δύο προηγούμενα στάδια της παραβατικότητας έτσι ώστε να πετύχουμε μια εις βάθος κατανόηση των εσωτερικών ψυχικών ελατηρίων αλλά και των εξωτερικών κοινωνικών συνθηκών που σπρώχνουν το άτομο στην παραβίαση των θεσπισμένων κανόνων.

Όμως, τα αρχαία δράματα και ο προβληματισμός των τραγικών γύρω από τη διττή φύση του ανθρώπου που είναι ικανός για μεγάλα έργα αλλά και για ειδεχθή εγκλήματα, μπορεί ν' αποτελέσει αφετηρία για περαιτέρω σκέψη. Είδαμε με ποιον τρόπο βασικά ζητήματα που απασχόλησαν τις νεώτερες και σύγχρονες εγκληματολογικές σχολές, θίγονται ήδη στις τραγωδίες του 5^{ου} αιώνα π.Χ.: η οντολογική διάσταση του εγκληματικού φαινομένου ή το

έγκλημα ως απότοκο ανθρώπινων πολιτικών αποφάσεων, ο ποινικός νόμος ως όργανο επιβολής της εξουσίας, ποινικοποίηση των επικίνδυνων συμπεριφορών ή πληθυσμών, η περιθωριοποίηση του δράστη ως παράγων εγκληματογένεσης ή συνέπεια εγκλήματος, το ζήτημα της εγκληματικής προσωπικότητας και επικινδυνότητας, η σφυρηλάτηση της κοινωνικής ταυτότητας του δράστη, ο αποκλεισμός και η αποστέρησή του από βασικά αγαθά αυτονόητα για μια 'αξιοπρεπή' διαβίωση. Τέλος, τίθεται ίσως το πιο ουσιαστικό ερώτημα: ποια τα όρια και οι δικαιοδοσίες του ποινικού Νόμου, ενός νόμου που ενώ θεσπίστηκε για να

προστατεύει την κοινή ζωή, αποβαίνει μέσο κοινωνικού ελέγχου και διαιώνισης μιας προβληματικής κατάστασης.

Ερχόμαστε έτσι, σχεδόν μοιραία, σ' ένα ερώτημα που συνδέει το χθες με το σήμερα. Αναφερόμαστε σε αυτό που ο Chr. Debuyst ονόμασε 'ελληνική σοφία' και εμπεριέχει τις έννοιες της *μετριοπάθειας* (ή *οξυδέρκειας*) και της *σύνεσης* στη λήψη αποφάσεων. Ο ερευνητής προτείνει να τις λάβουμε υπόψη όταν μελετάμε το εγκληματικό φαινόμενο αλλά κυρίως τις λειτουργίες του ποινικού νόμου. Στη σύγχρονη εποχή όταν παρατηρείται υπερπαραγωγή νομοθετικών κανόνων ποινικού περιεχομένου γεγονός που συνεπάγεται τη συνακόλουθη υπερβολική ποινικοποίηση πληθυσμών, όταν το κράτος επεμβαίνει για να τιμωρήσει θέτοντας στο περιθώριο τις 'επικίνδυνες' τάξεις, χρησιμοποιεί ως όχημα και δικαιολογία τον ποινικό νόμο. Ο τελευταίος εμφανίζεται ως ιδεολογική κατασκευή χρήσιμη στην εξασφάλιση κοινωνικής συνοχής και ευημερίας προστατεύοντας πρωταρχικές αξίες και αγαθά. Ουσιαστικά όμως εξωραίζει μια θεσμοθετημένη βία που εκπορεύεται άνωθεν, από τις ιεραρχικά ανώτερες τάξεις που κατέχουν εξουσία, και εκδηλώνεται εις βάρος ασθενέστερων πληθυσμών. Μ' αυτόν τον τρόπο διαιωνίζεται ο φαύλος κύκλος της αδικίας για την αδικία, εφόσον η επιβολή του ποινικού νόμου πυροδοτεί μια σειρά άδικων πράξεων ως αντιστάθμισμα, οι οποίες ενδεχομένως επισύρουν οδυνηρές συνέπειες για τα εμπλεκόμενα μέρη. Το 'παράδειγμα' της Μήδειας μας το διδάσκει με πολύ παραστατικό τρόπο.

Πώς θα μπορούσε λοιπόν, να σπάσει ο φαύλος κύκλος της αδικίας, ποιοι είναι οι πιθανοί τρόποι και μέθοδοι για επανόρθωση μιας προβληματικής κατάστασης; «*Το δίκαιο ταξιδεύει*», όπως υποστηρίζει ο Masson, «*ανάμεσα στους εχθρούς περνάει από τον έναν στον άλλον σε*

συνάρτηση με τις υπερβάσεις που αυτοί οδηγούνται να διαπράξουν».⁹¹ Το ουσιαστικό μήνυμα κάθε τραγωδίας συμπυκνώνεται σ' αυτή τη φράση. Ίσως μόνο μέσα από τη μετριοπάθεια που προτείνει ο Αισχύλος (*Ευμενίδες*) αλλά και τη σύνεση ή σωφροσύνη που υποδεικνύει ο Σοφοκλής στο τέλος των δραμάτων του (*Αντιγόνη*, *Οιδίπους*) μπορούν οι άνθρωποι να σταματήσουν το κακό προτού αποκτήσει διαστάσεις χιονοστιβάδας.

Εικοσιπέντε αιώνες πριν, στην κλασσική Ελλάδα, οι ποιητές μας κληροδότησαν με τις δικές τους ιδέες, αντιλήψεις και κοινωνικές αναπαραστάσεις γύρω από το φαινόμενο 'έγκλημα' κι ό,τι αυτό συνεπάγεται. Στα δράματά τους συναντούμε το έγκλημα με πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις (εγκλήματα αίματος, πολιτικής υφής, προδοσίες αγαπημένων προσώπων και αυτοτιμωρία). Μπορούμε να παρατηρήσουμε επίσης όλα τα στάδια του εγκληματικού φαινομένου έτσι όπως τα συνέλεξε και μελέτησε η σύγχρονη επιστημονική εγκληματολογική έρευνα (πρωτογενής ποινικοποίηση, διαμόρφωση των κανόνων, άτυπος και επίσημος κοινωνικός έλεγχος, βαθμός ηθικής ευθύνης του δράστη, εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες που ωθούν στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς, ποινικές κυρώσεις, τιμωρία και πράξεις αυτοπροσβολής). Αν επεκτείνουμε το βλέμμα μας και σε άλλα πεδία φιλοσοφικού και επιστημονικού στοχασμού (Ιστορία, Φιλοσοφία) θα διαπιστώσουμε ότι η συνεισφορά των ελλήνων διανοούμενων δεν περιορίζεται μόνον στις πολύ ουσιώδεις έννοιες της μετριοπάθειας και της σωφροσύνης αλλά, καθώς οι ίδιοι αναζητούσαν την αρετή, κατόρθωσαν μέσα από τα έργα τους να αφήσουν το στίγμα του προβληματισμού τους για όλα τα ζητήματα που απασχολούσαν την κοινωνία των ανθρώπων. Μ' αυτόν τον τρόπο κατάφεραν να μπολιάσουν τη σκέψη μεταγενέστερων και σύγχρονων επιστημόνων που υπηρετούν όχι μόνον τις επονομαζόμενες επιστήμες του ανθρώπου αλλά και τις θετικές επιστήμες.

Όσον αφορά στο φαινόμενο 'έγκλημα', επιστρέφοντας στο θέμα της εργασίας μας, μπορεί όλοι όσοι καλλιεργούν έναν κριτικό στοχασμό κι ένα ενδιαφέρον για τέτοια φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, να προσπαθούν να το εξηγήσουν ή να το ερμηνεύσουν με διάφορους τρόπους. Όμως, ίσως εδώ ταιριάζει με πολύ ωραίο τρόπο το κλασσικό πλέον ρητό του

⁹¹ Debuyst, Ch., ο.π., σελ. 8

Θουκυδίδη που υποστηρίζει ότι *‘όσο η φύση των ανθρώπων θα παραμένει η ίδια, τέτοια πράγματα θα συμβαίνουν’*. Αυτήν τη ρήση δεν θα πρέπει να την εκλάβουμε σαν μια μοιρολατρική έκφραση που διαιωνίζει την κυκλική αντίληψη περί χρόνου και ιστορίας. Περισσότερο θα πρέπει να εντοπίσουμε μέσα της τη διορατική ματιά του αρχαίου ιστορικού ο οποίος διαβλέπει στον παράγοντα *‘άνθρωπο’* ένα δρων υποκείμενο που λειτουργεί ως φορέας κοινωνικών ζυμώσεων και ιστορικών εξελίξεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, A.W.H. 1960. *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*. Oxford.
- Αλεξιάδης, Στ. 1984. *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*,
- Becker, Harold, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, 2nd ed., Macmillan, New York
1973, μετάφραση στα ελληνικά από Β. Μπουρλιάσκο και Αθ. Κουτζόγλου, εκδόσεις
Νομικής Βιβλιοθήκης: Βιβλιοθήκη Εγκληματολογίας 10, Αθήνα 2001
- Biscardi, A. 1991. *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μετάφραση στα ελληνικά από Δημάκη Π., Αθήνα.
- Bonner. R.J. – Smith. G. 1930. *The Administration of Justice From Homer to Plato*. Chicago.
- Γαρδίκας, Κ. 1919. *Το ποινικόν και ἰδίᾳ το φονικόν δίκαιον παρ' Ομήρω. Του αττικού ποινικού
και φονικού δικαίου ανέλιξις. Φονική δικονομία*, στο περιοδικό Αθηνά, τεύχος 30
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. 1979. *Παραδόσεις Εγκληματολογίας Α'*, Σάκκουλας, Αθήνα-
Κομοτηνή
- _____. 1984. *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας Α'*, Νομική Βιβλιοθήκη,
Αθήνα
- Cusson, Maurice. *Σύγχρονη Εγκληματολογία*. Σε ελληνική μετάφραση της Η. Σαγκουνίδου-
Δασκαλάκη, Νομική Βιβλιοθήκη: Βιβλιοθήκη Εγκληματολογίας 11, Αθήνα 2002
- Δασκαλάκη, Ηλία, *Η Εγκληματολογία της Κοινωνικής Αντίδρασης*, Νομικές Εκδόσεις Αντ.
Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1985
- Debuyst, Chr. 1999. *Ηθολογικό Πρότυπο και Εγκληματολογία*, μετάφραση Η. Σαγκουνίδου-
Δασκαλάκη, Νομική Βιβλιοθήκη: σειρά Βιβλιοθήκη Εγκληματολογίας 5, Αθήνα
- Δελικωστόπουλος, Στ. 1996. *Γένεση του Δικαίου και Αρχαιοελληνική Ποίηση*. Αθήνα: Αντ. Ν.
Σάκκουλας.
- Δημάκης, Π. 1972. «Δίκαιο» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τόμος Γ2. Αθήνα: Εκδοτική
Αθηνών.
- Dodds, E.R. 1973. *The Greeks and the Irrational*, 8e impr., London. ελληνική έκδοση με τίτλο *Οι
Έλληνες και το Παράλογο*. 1996. 2^η έκδοση αναθεωρημένη. Μετάφραση στα ελληνικά από
Γιατρομανωλάκη Γ. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Dover, K.J. 1974. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Berkeley-Los
Angeles, University of California Press.
- _____. 1994. *Πρόσωπα και Θεσμοί στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Δ.Ν.
Παπαδήμα.
- Easterling P. – Knox B. (eds.). 1985. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Μετάφραση
στα ελληνικά από Κονομή Ν., Γριμπά Χρ., Κονομή Μ., 4^η έκδοση αναθεωρημένη, 2000,
Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα: Αθήνα.
- Gagarin, M. 1986. *Early Greek Law*, Berkeley-Los Angeles-London.

- Garner, R. 1987. *Law and Society in Classical Athens*. Beckenham.
- Glötz, G. 1981. *Η Ελληνική Πόλις*. Μετάφραση στα ελληνικά από Α. Σακελλαρίου. Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ: Αθήνα.
- Hall, E. 1997. "The Sociology of Athenian Tragedy": *The Cambridge Companion of Greek Tragedy*. Easterling P.A. (ed.). Cambridge University Press. 2001 print.
- Humphreys, S.C. 1978. *Anthropology and the Greeks*. London.
- Hunter, V.J. 1994. *Policing Athens: Social Control in the Attic Lawsuits*. Princeton.
- Kitto, H.D.F. 2001. *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*. Μετάφραση στα ελληνικά από Α. Ζενάκο. 6^η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- _____. 2002. *Οι Έλληνες*. Μετάφραση-επιμέλεια: φιλολογική ομάδα ΚΑΚΤΟΥ. Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ.
- Κορδάτος, Ι. 1957. «Εισαγωγή στον Ευριπίδη» στο *Ευριπίδου Μήδεια*. Εκδοτικός οίκος Ζαχαρόπουλου. Αθήνα.
- MacDowell, D.M. 1986. *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*. Μετάφραση στα ελληνικά από Μαθιουδάκη Γ. Αθήνα.
- Meier, Christian. 1997. *Το Πολιτικό Υπόβαθρο της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας*. Μετάφραση στα ελληνικά από Μανασίδου Φλ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Mosse, Claude. 1993. *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*. 2^η έκδοση. Μετάφραση στα ελληνικά από Αθ. Στεφανή. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Murray, G. 1957. *The Literature of Ancient Greece*. 2nd edition. University of Chicago Press.
- _____. 1989. *Αισχύλος ο Δημιουργός της Τραγωδίας*. Μετάφραση στα ελληνικά από Μανδηλαρά Β. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Ober, J. 1989. *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*. Princeton.
- Ostwald, M. 1986. *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of the Law: Law, Society and Politics in Fifth-Century Athens*. Berkeley-Los Angeles-London.
- Page, D.L. 1990. «Εισαγωγή στη Μήδεια του Ευριπίδη» στο *Ευριπίδη Μήδεια*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Pickard-Cambridge A.W. (rev. by Gould J.P.A. - Lewis D.M.). 1968. *The Dramatic Festivals of Athens*, Oxford.
- Podlecki, A.J. 1999. *The Political Background of Aeschylean Tragedy*. 2nd edition. Bristol Classical Press.
- Ranulf, S. 1933-1934. *The Jealousy of the Gods and Criminal Law at Athens: Contribution to the Sociology of Moral Indignation*, v.I-II, London – Copenhagen
- Romilly, J. de. 1988. *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*. Μετάφραση στα ελληνικά από Θ. Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- _____. 1990. *Η ελληνική τραγωδία*. Μετάφραση στα ελληνικά από Δαμιάνου-

Χαραλαμποπούλου Ελ. Αθήνα.

- _____. 1997. *Ο Νόμος στην ελληνική σκέψη: από τις απαρχές ως τον Αριστοτέλη*. Μετάφραση στα ελληνικά από Αθανασίου Μ. και Μηλιαρέση Κ. Εκδόσεις ΤΟ ΑΣΤΥ. Αθήνα.
- _____. 2000. *Η εξέλιξη του Πάθους από τον Αισχύλο ως τον Ευριπίδη*. Μετάφραση στα ελληνικά από Αθανασίου Μπ. και Μηλιαρέση Κ. Εκδόσεις ΤΟ ΑΣΤΥ: Αθήνα,
- Segal, Ch. 1996. «Ο Έλληνας Άνθρωπος Θεατής και Ακροατής»: *Ο Έλληνας Άνθρωπος*. Bordeau, Ph. – Vemant, J. P. (εκδότες). Μετάφραση στα ελληνικά από Τασάκο Χ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Vernant, J.P. – Vidal-Naquet, P. 1974. *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*. Μετάφραση στα ελληνικά από Γεωργιούδη Στ. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΕΔΡΟΣ.
- _____. 2002. *Το Σύμπαν, οι Θεοί, οι Άνθρωποι*. 4^η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Winnington-Ingram, R.P. 1985. «Τραγωδία: Αισχύλος» στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Easterling P. – Knox B. (eds.), μετάφραση στα ελληνικά από Κονομή Ν., Γριμπά Χρ., Κονομή Μ., 4^η έκδοση αναθεωρημένη, 2000, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα: Αθήνα.
- Φαρσεδάκης, Ιάκωβος, *Η Εγκληματολογική Σκέψη από την Αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τ. Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1990
- _____. 1996. *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- _____. 2001. *Ο Θουκυδίδης και το Εγκληματικό ζήτημα στον τιμητικό τόμο για τον Δ. Σπινέλλη*.
- Χάιδου, Ανθοζωή, *Θετικιστική Εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του Εγκληματικού φαινομένου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996

- Οι αναφορές στις αρχαίες πηγές (Έπη, Τραγωδία, Ιστοριογραφία, Φιλοσοφία) αντλήθηκαν από τα έργα:

Αισχύλου «*Αγαμέμνων–Χοηφόροι–Ευμενίδες*» και «*Προμηθέας Δεσμώτης*», απόδοση στη νέα ελληνική από Ερρ. Χατζηανέστη, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1957.

Αριστοτέλους «*Αθηναίων Πολιτεία*» και «*Ηθικά Νικομάχεια*», από το βιβλίο *Άπαντα Αριστοτέλους*, απόδοση στη νέα ελληνική από Ιω. Ζερβό, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων.

Ευριπίδη «*Μήδεια*», απόδοση στη νέα ελληνική από Γ. Γιατρομανωλάκη, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990

Ηρόδοτος «Ιστορίαι», απόδοση στη νέα ελληνική από Ερρ. Χατζηανέστη, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1989.

Ησίοδος «Έργα και Ημέραι», απόδοση στη νέα ελληνική από Ερρ. Χατζηανέστη, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1989.

Θουκυδίδης «Πελοποννησιακός Πόλεμος» (Ιστορία), απόδοση στη νέα ελληνική από Π. Ξιφάρ, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος: Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. Αθήνα.

Όμηρος «Ιλιάδα» και «Οδύσσεια», απόδοση στη νέα ελληνική από Ερρ. Χατζηανέστη, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1989.

Πλάτωνος «Πολιτεία» και «Νόμοι», απόδοση στη νέα ελληνική από Ιω. Γρυπάρη, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλου: Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. Αθήνα.

Σοφοκλή «Ηλέκτρα», «Αντιγόνη», «Οιδίππους Τύραννος», απόδοση στη νέα ελληνική από Κ. Γεωργουσόπουλο, Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, Αθήνα 1992.

Πλουτάρχου Βίος: «Σόλων» «Περικλής», απόδοση στη νέα ελληνική από Κ. Γεωργουσόπουλο, Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, Αθήνα 1992